

У пошуках українського радянського патріотизму

З початком німецько-радянської війни стала набирати обертів національно-патріотична пропаганда і в Україні. Її провідниками, як вже це намітилося з кінця 30-х рр., дедалі виразніше виступали не партійні функціонери, популярність яких серед населення виглядала доволі проблематичною, а представники української творчої еліти, вага яких як політичних фігур неухильно зростала. Вже 24 червня газета “Правда” надрукувала (до того ж українською мовою!) патріотичні вірші Павла Тичини і Максима Рильського (відповідно “Ми йдемо на бій” і “Слово гніву”), в яких автори висловлювали впевненість у неминучості перемоги під проводом Сталіна над ворогом⁴⁹⁴. А Олександр Корнійчук у річищі запропонованої В. Молотовим історичної аналогії у своїй статті в “Правде” від 26 червня запевнив читачів у тому, що так само, як свого часу український народ “разом з великим братом — російським народом розгромив полчища Наполеона”, так і зараз з’єднані у великій сім’ї народи СРСР знищать “мерзенних фашистських варварів”⁴⁹⁵. З огляду на відсут-

ність в Україні історичної пам'яті та певних патріотичних сентиментів відносно війни 1812 р. тут більше намагалися робити наголос на “вітчизняній війні 1918 р.”, в якій “волелюбний український народ під керівництвом Леніна і Сталіна розгромив німецьких інтервентів на Україні”. “Такий же ганебний кінець чекає фашистських бандитів сьогодні”, — заявив О. Корнійчук на зборах представників київської інтелігенції, що відбулися 27 червня 1941 року в приміщенні Оперного театру в Києві⁴⁹⁶.

Невдовзі після радіозвернення 3 липня до радянського народу Сталіна 6 липня 1941 року до українського народу звернулись український уряд і керівники Комуністичної партії України⁴⁹⁷. “Товариші робітники, селяни і інтелігенція великого українського народу! Брати і сестри! Сини і доньки Великої України! — починався текст Звернення. — Кровожерливий ворог напав на нашу землю...”⁴⁹⁸ Вповні в дусі класової ідеології населення попереджалося про загрозу насадження в Україні влади німецьких поміщиків, баронів і капіталістів, проте доволі дивним, як для радянської пропаганди, виглядав пасаж щодо намірів Гітлера “знищити нашу національну державу”(!)⁴⁹⁹.

Цікаво, що серед українських героїв, яких ЦК КП(б)У згадав з метою етнічної мобілізації українців, як певна данина західноукраїнському фактору з'явився галицький князь Данило. Це могло свідчити про своєрідний розподіл героїв Київської Русі на “росіянина” Олександра Невського і “українця” Данила Галицького. У 1942 р. М. Бажан написав поему “Данило Галицький”, за яку, а також за вірш “Клятва” і цикл “Сталінградський зошит”, йому була присуджена Державна премія II ступеня за 1945 р.⁵⁰⁰ Останній подавався тут у доволі чужою зв'язці — разом із великим гетьманом Богданом, Леніним та Сталіним. “Німецьких псів-рицарів рубали мечі воїнів Данила Галицького, рубали їх і шаблі козаків Богдана Хмельницького”, — зазначалося у Зверненні, — а “кайзерівські полчища знищував український народ під проводом Леніна — Сталіна в 1918 році”⁵⁰¹. Керівники партії та уряду закликали “войовничий український народ” відродити традиції українських партизанів і закінчували своє звернення запозиченим у Сталіна ефектним закликом: “Жити у вільній Україні чи потрапити у рабство під Гітлерів гніт — так зараз стоїть питання перед українським народом. Вперед! За нашу рідну Україну, за великий Радянський Союз!”⁵⁰².

Про занепокоєння керівництва СРСР відносно питання лояльності українського суспільства радянській владі свідчили згадки на сторінках центрального органу ВКП(б) про німецьких прислужників доби “вітчизняної війни 1918 р.”, “юди-Троцького” і “юдчиків українських націоналістів” (стаття М. Бажана “Ніколи не буде Україна рабинею германського фашизму”)⁵⁰³ та про “петлюрівську та націоналіст-

тичну нечисть” в гітлерівському обозі (стаття О. Корнійчука “Гітлер — лютий ворог українського народу”)⁵⁰⁴.

Проте з огляду на швидку окупацію німцями України українська радянська пропаганда проходила основні етапи свого становлення вже в глибокому радянському тилу.

Війна швидко відокремила Україну від Росії як політично, так і ментально, вивівши її на кілька років з-під впливу радянської ідеології та пропаганди. Мало хто з українців, які в 1941 р. лишилися на окупованій території, вірив у те, що сталінська влада, влада Москви колись вже повернуться. Навіть росіяни на українському Сході не стільки очікували на повернення “Советів”, скільки стали на шлях “тихої війни” з українцями за більший вплив на місцеву німецьку адміністрацію⁵⁰⁵. Український націоналізм як альтернативна гітлеризму і сталінізму ідеологія опанував умами й серцями людей на заході і не безрезультатно почав опановувати східний простір України.

Намагаючись зберегти рештки лояльності з боку українців, Москва вдалася до ряду заходів. По-перше, радянське керівництво спробувало розгорнути партизанську й підпільну діяльність в Україні, що мала виступати не стільки в ролі військового фактора, скільки засвідчити про життєздатність радянського режиму. Після швидкого розгрому німцями залишеного більшовиками в Україні кволого підпілля і окремих партизанських загонів Москва почала засилати сюди окремі групи співробітників НКВС для проведення розвідувальної і терористичної діяльності. Одним із завдань цих груп, що намагалися виступати тут у ролі законної влади та караючої руки Сталіна, стало залякування місцевих колаборантів. Проте вся ця тактика аж до кінця 1942 р. майже не спрацювала як через стійке небажання населення підтримувати радянських партизанів, так і через нездатність самих партизанів організуватися. Скажімо, навіть уславлений партизан С. Ковпак майже рік відсиджувався у лісах, не наважуючись за умов ворожого наставлення населення розгортати свою діяльність⁵⁰⁶. Радянська партизанська присутність в Україні була малопомітною аж до початку наступу Червоної армії під Сталінградом і не справляла суттєвого впливу на українців. Згадуючи про події початкового періоду війни, секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко пізніше був змушений визнати, що “абсолютна більшість цивільного населення в Україні (виділення наше. — Авт.) не бажала продовжувати боротьбу проти німців, а намагалась різними засобами прилаштуватися до окупаційного режиму”⁵⁰⁷.

Більш ефективним став інший “український проект” Москви, а саме: збереження нею матриці української радянської державності як такого собі віртуального національного уряду УРСР в евакуації. Він мав закликати українців до опору ворогові, розповідати про міць Червоної армії, звірства окупантів, тобто перманентно створювати ефект

присутності, що з огляду на небажання німецької влади надати Україні якоїсь бодай формальної автономії було доволі ефективним.

У вересні 1941 р. було розроблено відповідний план щодо функціонування в радянському тилу українських державних, політичних, суспільних і культурних організацій, метою якого мало стати, як зазначалося в документі, “відновлення УРСР та возз’єднання українського народу”⁵⁰⁸. Передбачалося насамперед зберегти керівне ядро таких найважливіших органів влади, як ЦК КП(б)У, Верховна Рада УРСР, Раднарком УРСР, ЦК ЛКСМУ, Держплан, основних народних комісаріатів, управлінь та комітетів. Поряд з наркоматами промисловості, земельних справ, освіти, фінансів, згідно з планом, мав бути евакуйований до тилу також і наркомат внутрішніх справ УРСР та збережені основні кадри деяких інших спецорганів, що впливало з потреби організації роботи на окупованій території⁵⁰⁹. Вивозилися до тилу також Управління у справах мистецтва, Радіокомітет (з базою у місті Челябінськ), радіотелеграфна агенція (РАТАУ), Головліт. Мали також бути збережені такі республіканські організації та установи, як інститути Академії наук, Товариство культурних зв’язків із закордоном, творчі спілки письменників, композиторів, художників, архітекторів тощо. Планувалось також створення низки суспільних товариств з метою організації наукової, інженерно-технічної, агрономічної, педагогічної, медичної та іншої інтелігенції⁵¹⁰.

Вивозилися до тилу районів СРСР редакції ряду часописів і газет, а також деякі видавництва як республіканські, так і відомчі. Зокрема, до Саратова були евакуйовані редакції газет ЦК КП(б)У “Комуніст”, “Советская Украина”, “За Радянську Україну”. Остання була передусім зорієнтована на пропаганду на окупованій території України. З цією самою метою розгорнули діяльність кілька українських радіостанцій — “Радянська Україна” в Москві та ім. Тараса Шевченка в Саратові⁵¹¹. Під егідою ЦК КП(б)У знаходилися деякий час і кілька польськомовних радіостанцій, які транслювали на територію окупованої німцями Польщі.

Отож, зберігаючи матрицю української радянської держави, влада не лише подбала про евакуацію партійно-радянської верхівки, але й спромоглася вивезти до тилу значну кількість представників творчої та наукової еліти республіки. Слід зазначити, що наявність серед евакуйованих на схід видатних українських діячів мистецтва, науки й культури надавало українській “воєнній діаспорі” виразного національного колориту, що в умовах жорсткої пропагандистської війни з німцями мало неабияке політичне значення. Певною позірною демонстрацією етнічного характеру української влади, вивезеної до тилу, стало усунення влітку 1942 р. М. Хрушова від управління україн-

ськими справами. Сталін мотивував це тим, що останній не є українцем, а отже, українськими справами нехай займається М. Корнієць — тодішній голова РНК УРСР. Однак уже в лютому 1943 року, після завершення Сталінградської битви, коли німців було вибито з “пролетарської столиці” УРСР — Харкова, Сталін знову доручив Хрущову виконувати функції першого секретаря ЦК КП(б)У, призначивши його водночас членом Військової ради Воронежського фронту⁵¹². Отже, під час німецької окупації України, коли український уряд у радянському тилу мав самим фактом свого існування демонструвати наявність національного республіканського центру в евакуації, було незручно доручати його керівництво росіянину — М. Хрущову. Проте, коли радянська влада розпочала повернення в Україну, надійне око партократа Хрущова знов стало вельми потрібним тут Сталіну.

Українські державні та партійні діячі використовувалися передусім не ЦК КП(б)У та РНК УРСР, які мали, як зазначалося вище, здебільшого віртуальний характер, а апаратом ЦК ВКП(б). Їх також подекуди засилали в Україну для роботи на окупованій території⁵¹³. Щодо української інтелігенції, то вона була розпорошена по різних тилових регіонах СРСР. Наприклад, значна частина українських митців — літераторів, художників, композиторів, а також українські кіностудії розміщувалися в Середній Азії — Ташкенті, Ашхабаді, Самарканді та ін. Однак справжнім центром української радянської інтелектуальної та творчої еліти стала в ті часи столиця Башкирії — Уфа. Сюди була евакуйована Академія наук УРСР з її кільканадцятьма інститутами, в тому числі гуманітарними — Інститутом історії та Інститутом мови й літератури. (На 1 січня 1943 р. у 18 інститутах АН України нараховувалося 527 співробітників⁵¹⁴.) В Уфі виходили газета “Література і мистецтво”, журнал “Українська література” та альманах “Україна в огні”. Також розміщувалося правління Спілки письменників України, а отже, перебував український літературний бомонд. Цікаво відзначити, що ще в першій половині 1939 року у таємних зведеннях НКВС багатьох із цих поетів і письменників — зірок української літератури першої величини — інакше як “націоналістами” не називали, проте надалі ситуація стрімко змінилася. Підсаджені в період “возз’єднання українських земель” міцною рукою першого секретаря М. Хрущова на сходинок українського політичного потяга, вони вже під час радянсько-німецької війни почали відігравати помітну роль в українському радянському істеблішменті. Саме їм, таким непересічним та неоднозначним особам, як М. Бажан, О. Довженко, О. Корнійчук, М. Рильський, П. Панч, П. Тичина, Ю. Яновський та ін., а не сірим партійним функціонерам на кшталт Гречухи, Корнійця і К^о належала поважна роль у творенні українського радянського патріотизму та формуванні етнічної ідентичності. Така ситуація

природно впливала з попереднього політичного досвіду більшовицької партії. Пам'ятаючи про сумну долю своїх націонал-комуністичних попередників, українські партократи дуже обережно ставилися “до експериментів в національному питанні”, поступаючись тут пальною першості творчій еліті.

Водночас після невдалого початку війни сильно упав авторитет партійної влади. Тож не випадково, що остання вирішила покращити свій рейтинг за рахунок залучення до вищих щаблів державного управління видатних українців.

Найвизначнішою подією в цьому плані стало призначення наприкінці 1942 р. М. Бажана та П. Тичини на високі посади в українському уряді, відповідно заступника голови РНК УРСР з питань культури та наркома освіти УРСР. Пікантності цьому неординарному заходу додавало й те, що П. Тичина не був членом партії, що не лишилося поза увагою евакуйованих. Подейкували, що це є певний політичний крок, “гра в демократію перед Заходом — хочуть показати, що в СРСР може бути безпартійний міністр”⁵¹⁵. Проте українська інтелігенція із радістю зустріла цю звістку. “Ось це буде справжній український уряд”, — казали її представники. — Такі фігури створять авторитет українському уряду”⁵¹⁶. Дехто навіть вбачав у цьому певні зміни, що відбулися у політиці радянської влади відносно перманентно ганеної національної інтелігенції. “Ось, нарешті, українцям, які досі були в загоні, — казав письменник Л. Смілянський, — дали дорогу”⁵¹⁷. Те, що зміни в політиці уряду були викликані важкими умовами війни, також було зрозумілим. “Це німці навчили нас, як воювати і як створювати справжній український уряд”, — відверто зазначив композитор М. Вериківський⁵¹⁸. Сповнені ейфорії від перспектив, що, здавалося, відкриваються, українські інтелігенти висловлювали навіть сподівання у тому, що новий нарком освіти П. Тичина “поверне на свої місця українських учителів, які ні за що були заарештовані і вислані” до війни⁵¹⁹.

Політика призначення на вищі посади в республіці видатних українців тривала й надалі. Невдовзі драматурга О. Корнійчука “зробили” наркомом закордонних справ УРСР. Колишній член ЦК КП(б)У, перший секретар ЦК ЛКСМУ В. Костенко розповідав, що під час наступу радянських військ в Україні восени 1943 р. М. Хрущов певний час брав із собою на фронт, “з метою вивчення”, відомого українського кіномитця О. Довженка, якого планував висунути на один з найвищих постів у республіці — голови Верховної Ради УРСР⁵²⁰.

Водночас з метою підвищення авторитету партії, а також посилення контролю за потенційно опозиційною українською інтелігенцією останню мало не силоміць намагалися загнати до лав КП(б)У. Наприклад, під час війни з цього приводу постійно чинився тиск на академіка Л. Булаховського, а композиторові М. Вериківському ли-

ше до 1943 р. тричі наполегливо пропонували стати комуністом⁵²¹. Останній вперто відмовлявся, із занепокоєнням спостерігаючи, як один за одним “здавалися” інші безпартійні митці. “Рильського таки затягли до партії, — констатував він після чергового на нього тиску, — а який з нього комуніст”⁵²². Зволікати надалі ставало просто небезпечно. “Знову мордують пропозиціями про вступ до партії, — скаржився у приватній розмові в травні 1943 р. член-кореспондент Академії архітектури СРСР Заболотний, — ще скажуть, що Заболотний “ворог радянської влади”⁵²³. (Зазначимо, що безпартійний міністр П. Тичина був змушений вступити до лав партії в 1944 р., а М. Бажан став членом партії ще у 1939 р.)

Ця проблема турбувала й О. Довженка. “У всіх республіках нашої країни, — записав він у своєму щоденнику 3 січня 1944 р., — видатні інтелігентні робітники культури (крім руських), якщо вони не є членами партії, цим самим уже мають в очах офіційних кіл вигляд підозрілих націоналістів незалежно від їхніх найкришталевіших у розумінні інтернаціоналізму поглядів і всієї діяльності. Се я знаю і відчуваю много літ уже на собі”⁵²⁴. При цьому сам Довженко, на відміну від тих українських інтелігентів, хто не хотів вступати в партію через незгоду з її політикою, зокрема національною, не вступав до ВКП(б) не через ідейну незгоду, а через невіру в тих, хто цю ідею втілював. “Як мені жалько. Я не член Комуністичної партії, — писав він у своєму щоденнику навесні 1942 р. — Написана і анкета, і біографія, а подати у фабричну ячейку нікому. Я не бачив там чистих рук. Горе мені. Буду ж я виконувати, мабуть, до смерті партійне Ленінове діло в безпартійних лавах. Нехай мерзота... робить своє каїнове діло. Хай ненавидять і плямують мене. Під моїм українським дубом їдять жолуді... свині і шакали. Може, так і треба, “бо немає господа на небі”. А суржик з начальства? Та цур їм, горепакам...”⁵²⁵.

Така специфічна “конвергенція” влади і творчої еліти не лише наочно демонструвала факт збереження і діяльності в радянському тилу українського уряду, але й водночас надавала додаткових дивідендів радянській пропаганді, що мала піднести бойовий дух українців в Червоній армії та вела боротьбу за уми й серця населення на окупованих землях України.

Провідною темою цієї пропаганди стала тема патріотизму, що, з одного боку, було даниною війні, яка зазвичай мобілізує етнічність і сприяє пробудженню національної свідомості, а з іншого — офіційно “санкціонувалася” владою. Червоною ниткою у виступах на численних зібраннях та мітингах “представників українського народу” проходила думка про те, що Гітлер зруйнував українську державність і не має намірів її відновлювати, а також про те, що німці руйнують українську національну культуру та грабують її матеріальні багатства. Відносно колгоспників, які лишилися вдома, очікуючи на те, що

німці віддадуть їм землю, радянська пропаганда наголошувала, що обіцяної землі вони від нацистів не отримали і ніколи не дочекаються. На цьому тлі природно підносилася ідея відродження української радянської державності. Найпомітнішим заходом щодо цього з тих, що проводилися в евакуації, стало святкування 25 грудня 1942 р. 25-ї річниці з дня проголошення першим Всеукраїнським з'їздом рад Української РСР. В Москві було проведено урочисте засідання Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР разом із партійними і суспільними організаціями, на якому з доповіддю “25 років УРСР” виступив голова Ради Народних Комісарів УРСР М. Корнієць⁵²⁶. А 27—31 грудня 1942 р. на честь цього ювілею в Уфі було проведено сесію АН УРСР. Від імені українського уряду виступив шойно призначений наркомом освіти УРСР видатний поет П. Тичина. Крізь весь його виступ виразно проходила думка про те, що в той час, коли в німецькому рабстві нищиться українська культура, “тут, у столиці Башкирії, один за одним виходять написані вченими капітальні роботи з історії України, української національної культури, які перед лицем усього світу проголошують, що українська культура жива, безсмертна, дух українського народу незламний”⁵²⁷.

Над темою патріотизму працювали як окремі митці, так і цілі інститути та творчі колективи⁵²⁸. Однак найбільш виразно тема патріотизму знайшла своє відображення у художній творчості українських письменників. Стиль і дух цього специфічного патріотизму-націоналізму воєнної доби характерно демонструє передмова до літературного альманаху “Україна в огні”, виданого в Уфі у 1942 році:

“Україна в огні!

В огні повстань наша земля. “Бий німця!” — гукає з глибини століть київський князь Святослав. “Бий німця!” — махає гетьманською булавою Богдан Хмельницький. “Бий німця!” — волає з могили над Дніпром Шевченко...

Україна в огні!

Будьмо гідними синами нашого народу! Слава вірним синам Радянської України, слава героям (перелік імен) — потомкам славних запорожців ...

Україна в огні!

“Наша дума, наша пісня не вмре, не загине”. Правда, батьку Тарасе. Вічно житиме в серці народу твоє віще слово. Не помічати поганці наш народ... народ безсмертний!

Хай живе народ!”⁵²⁹

Відповідне патріотичне забарвлення мали й назви творів українських митців, вміщені в цьому альманасі: “Мій народ”, “Голос матері” П. Тичини; “Моему світлому краєві”, “Україна”, “Дума”, “Слово про рідну матір” М. Рильського; “Пісня про мою Україну” С. Голованівського; “Пісня Тараса Бульби” Л. Первомайського; “Україна моя”,

“Київ”, “Тарасові Шевченкові” А. Малишка; “Над рікою Дніпром” І. Сенченка; “За Україну” П. Усенка тощо⁵³⁰.

Поети не лише закликали українців на захист рідного краю, але й силою художнього слова створювали узагальнюючий образ Батьківщини, яка вже не асоціювалася лише з абстрактною Радянською Україною з її індустріальними краєвидами та Дніпрельстаном. Батьківщина постає у творчості українських поетів як вся історія і культура народу, вся його духовна скарбниця, якій загрожує ворог і яка кличе на захист. Тут, безумовно, були свої нюанси. Скажімо, якщо у вірші А. Малишка “Україна моя” батьківщину ще символізують класово умотивовані постаті народних ватажків Залізняка, Наливайка та героїв громадянської війни, то створений М. Рильським образ матері-вітчизни вміщує в собі прадавню українську історію від Боянкової Київської Русі до таких невмирущих символів української нації, як Скорохода, Шевченко, Франко, Лисенко. Апогеем творчого вияву патріотизму-націоналізму в поезії можна, безумовно, вважати вірш В. Сосяри “Любіть Україну”, за який йому спочатку в 1944 році дали Сталінську премію, а в 1947 р. піддали поета нещадному цькуванню.

Як це було на той час і в Росії, розробка національно інтелектуально актуалізованої війною теми патріотизму усунула деякі старі ідеологічні перешкоди на шляху до розбудови культурницького націоналізму. Проте тут український варіант мав свою специфіку і, щоб з’ясувати це, розглянемо побіжно “будівельні блоки” цього націоналізму, якими зазвичай виступають мова, історія, традиції і т. ін.

Стан розвитку української мови в Україні завжди був для національно свідомої інтелігенції незагоєною раною, адже перманентна русифікація та поступове її витіснення з ужитку російською мало не перетворилася наприкінці 30-х у незворотний процес. Як уже згадувалося вище, загроза світової війни та приєднання до УРСР українських земель на заході змусили владу не лише пригальмувати цей процес, але й подбати про певний розвиток української мови, літератури, а також історії. За завданням ЦК КП(б)У ще до війни гуманітарні інститути АН УРСР почали працювати над рядом проектів, зокрема складанням російсько-українського словника, підготовкою підручників з історії України та історії української літератури, а також над удосконаленням українського правопису.

Питання щодо реформування українського правопису завжди було більш політичним, ніж академічним, адже воно відбивало не стільки ступінь розвитку української мови, скільки ступінь свободи та напрямку політичної орієнтації України⁵³¹. Під час війни проблема правопису знов набула гострого ідеологічного забарвлення, що не останньою мірою було пов’язане з тією політикою, яку проводив на окупово-

ваних землях нацистський режим. З метою послаблення російського впливу нацисти мали наміри замінити усі алфавіти неросійських народів латинськими. Таку думку висловив, зокрема, М. Борман у листі до А. Розенберга від 23 липня 1942 р.⁵³² України це стосувалося чи не в першу чергу. 28 січня 1943 року з Берліна до Києва надійшло термінове розпорядження: подати проект латинізованої української абетки. Цю абетку розробляла в столиці України спеціальна Правописна комісія на чолі з відомим українським мовознавцем Василем Завітневичем⁵³³. Абетка вироблялася на кшталт чеської і мала на меті, як зазначав у своєму щоденнику письменник А. Любченко, “розірвати московську пуповину і формально приєднати Україну до Європи”. “Через цю одну кирилицю і болгарлицю, — писав він, — скільки лиха зазнав мій нарід”⁵³⁴.

Важко сказати, чи були ці події пов’язані між собою, проте 26 квітня 1943 року в Уфі відбулося обговорення проекту “Українського правопису (з основами граматики)”⁵³⁵. На цій нараді питання про прийняття нового правопису називалося “першочерговим завданням, без якого не можна просуватися на фронті освіти, друкувати підручники тощо”⁵³⁶. Потреба у цьому заході пояснювалася застарілістю, невідповідністю існуючого правопису практиці і тим, що він давно вже не переглядався⁵³⁷. Редактор проекту “Українського правопису (з основами граматики)” академік Л. Булаховський повідомив, що проект був готовий уже в грудні 1942 року, його спочатку переглянули в ЦК КП(б)У, а потім в Уфі продивилися члени комісії — М. Бажан, П. Тичина, М. Рильський, Ю. Яновський і він сам — і, врешті-решт, дійшли у цьому питанні повної згоди⁵³⁸.

В основу проекту, як зазначив академік, було покладено три основні моменти:

- “1) щоб правопис був простий і приступний для народу;
- 2) щоб правопис відбивав ті зміни в житті мови і народу, які відбулися і які відбуваються зараз, і щоб віддавав запах, аромат, красу народної мови і особливо в наш час вітчизняної війни, коли нових багато слів і термінів з’явилося;
- 3) щоб український правопис в основному далеко не відходив від правопису російського”⁵³⁹.

В цілому запропоновані комісією зміни в українському правописі (при їхній певній половинчатості) були значним кроком уперед у напрямку українізації зрусифікованого т.зв. Київського варіанту. Перш за все, слід відзначити, що, згідно з проектом, пропонувалося поновити в алфавіті таку знакову українську літеру, як “г”, яка, як відзначалося, була раніше “усунута без серйозних підстав”⁵⁴⁰. Однак робилося це не в повному обсязі, а переважно щодо старих українських слів, що вочевидь мало компромісний характер.

Серед інших запропонованих комісією змін привертає увагу повернення до традицій української фонетики, порушених раніше на догоду русифікації. Скажімо, пропонувалося писати “ї”, а не “і” — героїчний, архаїчний, мозаїка тощо; “і”, а не “и” — народний, східний; Європа замість Європа тощо. До речі, останнє викликало найбільші дискусії, кінець яким поклав поет-урядовець М. Бажан.

Назвавши сумною історію складання в останні 10—15 років українського правопису, він зазначив, що це є “справою ворожих нам людей”, яку вони робили, виходячи з антинародних, антирадянських, націоналістичних тенденцій. “Внаслідок цієї ворожої діяльності, — визначив М. Бажан, — знижується рівень письменності. Гіршає навчання дітей рідною мовою, вноситься плутанина в роботу”⁵⁴¹.

Письменник-урядовець підкреслив велике державне значення затвердження проекту українського правопису й зазначив, що в принципах правопису української мови — державної мови Української радянської держави — мусять бути відбитими принципи української радянської державності. До таких він передусім відносив “великий принцип єдності українського народу, починаючи від північного Донця і аж до Карпат”. “Писання для нашого народу, — наголосив Бажан, — мусить бути єдине, воно мусить об’єднати і східно-північні говірки нашої мови, і західні говори, підкоряючи їх всі принципу єдності нашої української мови”⁵⁴². З огляду на це заступник голови Верховної Ради УРСР покритикував за нерозуміння цього моменту наукового співробітника інституту мови й літератури Лисенка, який у дискусії заперечив правильність вживання слова “Європа”, мовляв, у народі так не говорять⁵⁴³.

Однак остаточна крапка щодо затвердження українського правопису під час війни так і не була поставлена. Диспут довкола цього питання тривав ще не один рік, втрачаючи з кожним новим етапом свою “прогресивність”. Особливо гострою виявилася проблема вживання літери г. Нарком освіти П. Тичина до останнього не бажав підписувати проект правопису без поновлення цієї літери. Лише після того, як президент АН УРСР О. Богомолець натякнув йому на те, що “відносно літери г є пряма вказівка Й. Сталіна”, Тичина підписав “Український правопис”, який став чинним з 1946 р.⁵⁴⁴

Фігурально висловлюючись, інтелігенти й партократи не лише писали, але й розмовляли різними українськими мовами. Для перших мова була сенсом буття і основою всіх основ, для інших — лише формою, в якій вони мали спілкуватися з народом. Більш всього, чимало українських достойників, передусім через брак культури, на загал розмовляли ламаною мовою. О. Довженко звав їх за це “суржики з начальства”. “Сотні наркомів, — писав він у щоденнику в квітні 1942 р.

— Всі молоді і середнього віку. Короткошії, товсті і однаково одягнені. Багато їдять і часто гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них не вірять у душі у свої високі посади. А загалом не погані люде. Мови не знають і не знатимуть, розмовляють і думають суржилом”⁵⁴⁵.

Дорікали інтелігенти владі і за її байдужість до українських мовно-культурних питань. Наприклад, письменник Ю. Яновський 2 січня 1943 р. після чергового урочистого мітингу, на якому М. Гречуха “1,5 години говорив про досягнення УРСР”, з роздратуванням зазначив у кулуарах, що голова українського уряду навіть не знає про існування єдиного в СРСР “грубого” українського журналу. Між тим, редакція йому акуратно цей журнал надсилала. “Що ж тоді робить цей уряд?” — риторично запитував письменник⁵⁴⁶.

Як прояв неповаги до себе і певний виклик сприймався українськими інтелігентами той факт, що дружина голови Спілки письменників України О. Корнійчука (“генерала”, як його глузливо називали поза очі) польська письменниця Ванда Василевська навіть на офіційних українських заходах демонстративно виступала російською мовою. “Ванда Василевська добре знає українську мову, — зазначав Ю. Яновський, — проте виступає на пленумі російською мовою. Звісна річ, що вона зневажає українську культуру”⁵⁴⁷. Проте що там партократи і влада — більшість евакуйованих з України не розмовляли українською мовою. І це не могло не дратувати поборників українства. Наприклад, органи НКВС фіксували висловлювання на кшталт того, що до Уфи “неповноцінно евакуйовано українське населення”, позаяк “мало хто тут розмовляє українською мовою, а справжній український народ залишився в Україні”⁵⁴⁸.

Проте і з поверненням в Україну творчу еліту не могла втішити ситуація “на фронті українського мовлення”. Не було прийнято жодних заходів щодо розширення сфери вживання української мови. Не було жодних указів з приводу українізації зрусифікованих міст, проте перманентно звучала глорифікація на честь російського народу та його досягнень і постійно робився наголос на єдності, братерстві та дружбі радянських народів.

М. Джилас згадував, що югославську делегацію “бентежила і дивувала відверта русифікація суспільного життя у Києві. В театрі розмовляли російською, деякі газети виходили російською мовою...”⁵⁴⁹ Цікаво, що югослави, з їхньою чутливістю до національного питання, звернули увагу і на той факт, що на чолі республіки було поставлено не українця. В свою чергу росіянин М. Хрущов у цей період всіляко уникав розмов про своє неукраїнське походження. “Оскільки було незручно, — коментував це у своїх споминах М. Джилас, — що на Україні навіть голова уряду — не українець! Було дійсно дивним для нас, комуністів, здатних виправдовувати і пояснювати все, що могло

б зіпсувати ідеальну картину, яка зображувала нас самих, що між українцями (нацією за розмірами більшу за французьку і де в чому більш культурну за російську) не знайшлося особи на місце голови уряду”⁵⁵⁰. Сам М. Хрущов ніколи публічно не виступав українською мовою, хоча його доповіді завжди перекладалися і друкувалися обома мовами. Така позиція лідера українських комуністів вже сама по собі сприяла русифікаторським тенденціям у партії, в якій завжди копіювали поведінку вождів.

Через рік після повернення в Україну Хрущов фактично проголосив війну українському мовному націоналізму, назвавши 23 листопада 1944 р. на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У ворогами усіх тих, “хто не любить російської мови”⁵⁵¹. (Пригадаємо, що для М. Бажана ворогами були ті, хто гальмує розвиток української мови.) В цьому своєму виступі Хрущов приділив увагу не стільки розвиткові української мови (про це він майже не згадував), скільки правильному ставленню українців до мови російської. “Російська мова для нас не французька, яку не могли зрозуміти російські селяни (“Калякають, як наші пани”, — говорили вони за Л. Толстим під час війни 1812 року), а має кровну спорідненість, як і наша дружба”⁵⁵², — втовкмачував Хрущов, не помічаючи двозначності такої паралелі, адже виходило так, що як свого часу російські селяни, так і українці мають наразі терпіти у себе вдома мову своїх панів.

Вістря критики Микита Сергійович спрямував, звісна річ, проти інтелектуалів. “Є серед української інтелігенції такі, — зазначав він, — які “вихваляють російську культуру, захоплюються творами російського мистецтва”, а водночас “не можуть терпіти російської мови”. (Той, хто визнається в любові до росіян, а не може терпіти російської мови, не може бути чесною людиною, значить, у нього червоточина”, — так формулював цю думку Хрущов в одній з редакцій промови.)⁵⁵³ Ще більш конкретизуючи своїх опонентів, голова уряду УРСР зазначав, що є “серед письменницької публіки такі, які хочуть відгородитися від впливу російської культури”. “Вони розмірковують так, — вів далі Хрущов, — чому б не примусити усіх, хто живе на Україні, користуватися лише українською мовою. Зрозуміло, що такі “теорії” спрямовані проти дружби українського й російського народів. За цими твердженнями про мову ховається націоналістичний черв’ячок, який намагається підточити братерські узи російського й українського народів. Звісна річ, проти таких спроб ми повинні й будемо вести нещадну боротьбу”⁵⁵⁴. Разом з тим Микита Сергійович покритикував і “наших працівників”, які дають привід для націоналістичних дорікань, адже там, “де можна писати українською, вони пишуть російською і за ці факти хапаються”⁵⁵⁵.

Водночас, критикуючи український мовний націоналізм щодо російської мови, Хрущов виступав його ревним прихильником стосо-

вно польської. “Звичайно, — зазначив він на тому ж пленумі, — ми повинні мати польські школи, позаяк є польське населення, проте в цих польських школах викладання має вестися за нашими програмами — за програмами УРСР. У всіх учбових закладах викладання має вестися українською мовою. Тут поступатися не можна. Перш за все, поляки можуть викладати і українською мовою. Це більш за все стосується Львова. Там багато польської інтелігенції, яка може викладати українською чи російською, а якщо вона не викладає, то це лише через те, що не хоче. Вони не хочуть себе компрометувати в очах Миколайчика, вони хочуть зберегти чистоту своєї національної гідності і не бути пов’язаними з Радянським Союзом. З цим треба покінчити. Якщо хтось не хоче залишатися в СРСР — нехай їде в Польщу, ми надамо усі можливості”⁵⁵⁶.

Якщо стару гвардію української творчої еліти партократам все ж вдалося примусити припнути язика і вони не будували більше російсько-українського мовного питання, проблема постала з молодого покоління, яке почало після закінчення війни повертатися з армії додому. Сповнені ейфорії від перемоги та зрослої національної погорди, вони хворобливо сприймали реалії радянської національної політики. Отож були випадки на кшталт того, що був описаний завідувачим відділом мистецтва й літератури управління пропаганди ЦК КП(б)У Золотоверхого 2 жовтня 1945 р. У документі, який мав назву “Довідка про націоналістичні прояви на семінарі молодих письменників у Спілці письменників”, зазначалося, що докторові філологічних наук Тамарченкові, який почав читати лекцію про робітню класиків Пушкіна, Толстого, Шевченка й Франка російською мовою, членом літературного об’єднання журналу “Дніпро” лейтенантом Гончаруком, який щойно прибув з армії, було демонстративно задане запитання: “Доки у нас будуть писати і читати різні московські українці?”⁵⁵⁷ Ці ж молоді письменники спитали у В. Сосюри: “Чому у нас на Україні дозволяють російські школи й російську мову, а в РСФСР українських шкіл нема і українська мова не дозволена?” На що переляканий поет послався на некомпетентність⁵⁵⁸. Молоді письменники висловлювали незадоволення з приводу того, що в РРФСР пригнічуються українці, адже на Кубані мешкає український народ, який розмовляє тією ж мовою, що й українці, проте всі вимоги відкрити на Кубані українські школи лишаються безплідними⁵⁵⁹.

Евакуйований до Уфи Інститут історії АН УРСР продовжував розпочату ще до війни роботу над чотиритомним підручником з історії України для вузів, 1-й том якого вийшов в Уфі у 1943 р. У столиці Башкирії у 1942 р. вийшов також науково-популярний “Нарис історії України” (у 1943 р. його перевидали в Канаді, а 1944 р. — в Києві)⁵⁶⁰. Проте здебільшого українська історична наука в часи війни переймалася не академічною, а історико-патріотичною тематикою. Науковці

Інституту історії готували серію науково-популярних брошур про українських національних героїв: П. Сагайдачного, І. Сірка, М. Кривоноса, С. Палія, І. Гонту та ін. У тематичних планах в числі книжок і брошур, що мали бути видані українською мовою, крім професійних істориків М. Петровського, К. Гуслистого, В. Дядиченка та ін.⁵⁶¹, до написання історико-патріотичної літератури були залучені й літератори. Письменник І. Ле, наприклад, писав нарис про Северина Наливайка, кінорежисер О. Довженко одержав замовлення підготувати брошури про М. Щорса, О. Пархоменка, Артема (Сергєєва); П. Панч видав брошуру про “Вітчизняну війну українського народу проти німецьких окупантів в 1918 р.” тощо⁵⁶². Так само, як і в російському варіанті, в Україні творилася система героїв і символів національної історії, за допомогою яких влада сподівалася підносити бойовий дух українців. Проте тут була своя специфіка. На відміну від Росії, де тема громадянської війни майже не фігурувала в числі лідерів, в українській історії найважливішими періодами поряд із визвольною війною 17 ст. визнавалася в цей час і “Вітчизняна” війна 1918 року. Крім того, і це було найважливішим, модель української історії, що її творили історики УРСР, обов’язково повинна була вкладатися в “матрьошку” російської історії, не виходити концептуально поза її меж, не суперечити їй ідеологічно, інакше вона просто не мала права на життя.

Яскравим прикладом тут може слугувати питання про історичні коріння національної державності, цієї альфи й омеги будь-якого націоналізму. Шукаючи свого місця у потоці часу, українські націоналістичні історики давно вже вступили у боротьбу за “київську спадщину” з російськими істориками, обстоюючи пріоритетне право українського народу на творення Давньоруської держави. Ця претензія не лише руйнувала усталений російський міф про виключні російські права на київську минувшину, але й назагал виключала російський фактор з давньої української історії. В контексті насадження сталінською ідеологією ідеї старшого брата — великого російського народу — така українська візія була абсолютно для неї неприйнятною. Тож радянські історики намагалися знайти “третій шлях” у цій контроверсії. Директор інституту історії АН УРСР М. Петровський спробував вирішити цю проблему через впровадження і розробку на українському історичному ґрунті актуалізованої війною ідеї радянського російського історика Б. Грекова про “давньоруську народність”. У 1942 році в Уфі на січневій сесії відділу суспільних наук АН УРСР він виголосив доповідь “Київська Русь — спільний початковий період в історії російського, українського і білоруського народів”. Піддавши критиці як російських великодержавних, так і українських націоналістичних істориків, Петровський зазначив, що Київську держа-

ву населяв у XII—XIII віках “єдиний народ”, “всі східнослов’янські племена становили один народ”⁵⁶⁴.

Відштовхуючись від принципу етнічної єдності, Петровський запропонував концепцію української історії як історії перманентної “боротьби українського народу проти соціального і національного гніту, боротьби за возз’єднання в єдиній українській державі, за об’єднання з великим братнім єдинокровним народом російським”⁵⁶⁵. Його перший том історії України був суцільно присвячений боротьбі за возз’єднання з Росією передовсім за часів козацької доби. За версією науковця, Богдан Хмельницький уже в 1648 р. знав головну мету війни з Річчю Посполитою — приєднання до Росії, і в цьому полягала його основна історична роль⁵⁶⁶.

Людина, яка запропонувала зовсім іншу філософію історії України, не була фаховим істориком, це був видатний український поет Максим Рильський.

11 листопада 1943 року він виступив з доповіддю “Київ в історії України” на урочистих зборах АН УРСР у Москві (сюди влітку 1943 за рішенням РНК СРСР переїхала Академія Наук УРСР), присвячених визволенню столиці Радянської України⁵⁶⁷. З огляду на панівну концепцію “старшого брата”, інакше як шокуючою цю доповідь важко було назвати.

З одного боку, Рильський не заперечував теорію “спільної колицки”, однак з огляду на те, що Київ — українська столиця, пріоритет у розвитку спільної культури й мови він віддавав українцям. “Одним із головних і славних творців цієї “російської” — як тоді розуміли це слово — мови, тієї культури, — підкреслював Максим Тадейович, — був, зрозуміло, наш Київ, де виникло й розвинулося наше письменство”⁵⁶⁸. Власне, сам Київ був для нього синонімом України, української нації. “Говорити про роль Києва в історії української землі, українського народу, — зазначав Рильський, — те саме, що говорити про роль серця в людському організмі — матір міст руських і перша українська столиця”⁵⁶⁹. Рильський підкреслює також роль Києва як державницького центру за доби козацької держави. “Мій Київ — я воевода київський”, — наводить він слова Богдана Хмельницького.

Окреме місце у своїй доповіді Максим Тадейович відвів розгляду періоду українського національного відродження, згадавши про братства, українське бароко і т. ін. Він також, попри існуючі заборони, насмілився віддати данину поваги таким непересічним постатям, якими були в історії України Костомаров, Куліш, Зібер, Драгоманов, Антонович, Максимович, Подолинський, Лазаревський, Грушевський.

Про приєднання України до Росії в доповіді говорилося доволі скупо, більшою мірою про те, що відтоді вона стала провінцією російської імперії — “тюрми народів”, як її називав Ленін. Занепад

української культури й державності Рильський вбачав передусім у колоніальній політиці царату, яка, відібравши в українців автономію, призвела кінець кінцем до русифікації⁵⁷⁰.

Звісно, таке трактування української історії не могло не викликати обурення з боку ідеологічних церберів, і на неї, як вже у 1947 р. відзначав секретар ЦК КП(б)У К. Литвин, “зреагували навіть у ЦК ВКП(б)”⁵⁷¹. Однак під час війни критика видатного українського поета носила кулуарний характер і не набула широкого розголосу. В колишньому партійному архіві зберігаються дві рецензії на доповідь Рильського — професора-філософа Ф. Єневича (його невдовзі було призначено директором українського філіалу інституту Маркса, Енгельса, Леніна) та партпрацівника Л. Новиченка, зроблені в березні 1944 р. за дорученням Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, які до пори до часу зберігалися під сукном⁵⁷².

У чому ж, на думку рецензентів, полягали ідеологічні помилки М. Рильського? Першою з таких помилок було визнано “затушовування впливу російської культури на українську”. Зокрема, Єневич зазначав, що Рильський не лише “не підкреслив прогресивного значення впливу російської культури на українську культуру, а, навпаки, висунув невірну тезу про те, що Київ і Україна були творцями російської культури, що російська культура багато чого запозичила в українській і є її продовженням”⁵⁷³. У цьому контексті подавався як негативний наведений Рильським факт про навчання в Києво-Могилянській академії по єдиному на той час київському підручнику “Слов’янської граматики” видатного російського вченого М. Ломоносова⁵⁷⁴.

Критикували партократи М. Рильського і за “вульгарну тезу” про те, що “радянська українська культура є продовженням духовної культури 17 сторіччя”, за “ідеалізацію буржуазних мислителів і особливо буржуазних націоналістів”. “Навіть такий махровий націоналіст, як Грушевський, — обурювався Єневич, — і той знаходить у Рильського найзахоплюючу оцінку”⁵⁷⁵.

Поету-академіку закидали також ігнорування ролі більшовицької партії. Щодо останнього, дійсно, в доповіді ані жодним словом він не обмовився про “боротьбу більшовиків проти українських націоналістів” і не показав “вирішальну роль більшовизму в керівництві українським народом за встановлення радянської влади” і т. ін. Більше того, Максим Тадейович зовсім обійшов увагою роль “великого російського народу в визволенні України” і не надав відповідної шани вождям. “Із 33-х сторінок доповіді, — гнівався Єневич, — тільки на двох аркушах, наприкінці, Рильський сказав найбільш загальні фрази про більшовиків, про Леніна і Сталіна”⁵⁷⁶.

Слід зазначити, що викладена Рильським у його доповіді концепція української історії фактично була ні чим іншим, як концепцією “тяглості української держави” М. Грушевського, доволі популярної

серед української творчої еліти⁵⁷⁷. Така схема української історії трактувала її як прагнення України до своєї національної незалежності й державності, а не як “боротьбу” за возз’єднання з Росією.

Для влади ця подія стала важливим сигналом щодо посилення пильності на “історичному фронті”. Вже в травні 1944 р., невдовзі після повернення з евакуації, Інститут історії України АН УРСР “з упередження” було піддано гострій критиці. Надалі основною формою здійснення політико-ідеологічного контролю над істориками стали т.зв. наради при Управлінні агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, які регулярно проводилися з лютого 1945 р. і на яких розносили в пух і прах наукові доробки школи Грушевського⁵⁷⁸.

І все ж у питанні про “київську колиску” певний час тривала плутанина. Ставалося, наприклад, що в захопленні від російсько-української дружби із цієї коліски “виплескували” третього — білоруського брата. “Наш золотоверхий Київ, колиска слави російського і українського народів, знову вільний, — говорилося у “Листі-зверненні українського народу до великого російського народу”, — до лона матері-України повернуто її першу столицю, древню святиню всіх слов’ян. З одного кореня зросли два брати...”⁵⁷⁹ Щодо М. Хрущова, то він на вищезгаданому мітингу переважно співав осанну “тому, хто організував перемогу над німцями, хто організував удар нашої Червоної Армії, визволителю нашого славного Києва, нашому великому Сталіну...”⁵⁸⁰ А ось у своїй доповіді до 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції від 6 листопада 1943 р. Хрущов зробив свій внесок до ще більшого заплутування вищезгаданої теми. Він назвав Київ не лише “святинею українського народу”, але й “колискою східного слов’янства і російської держави”⁵⁸¹, тобто звалив до однієї купи й націоналістичну українську, і шовіністичну російську, і радянську “дружбонародівську” концепції.

Увага, яку приділяли представники української еліти Києву, звісна річ, не була випадковою, адже з ним було пов’язано творення одного з найважливіших національних міфів — Києва золотоверхого, прадавньої і споконвічної української столиці. Як і міф про Москву білокам’яну, збирачку російських земель, чи про Єрусалим, вічну й невмирущу столицю єврейського народу, український міф належав до різновиду інтеграційних, національно-державних міфів.

Для українських націоналістів Київ завжди був справжньою святинею, сакральним, навіть містичним поняттям, вони його обожнювали, адже це місто сприймалося ними, як батько-творець не лише української давньої держави, але й української нації взагалі. Після приходу німців “На зов Києва” українські патріоти потяглися до столиці, щоб здійснити тут

свою заповітну мрію — створити національну державність.

Ще й наче ствердження надії,
Яку плекали ми давно,
Маячить на святій Софії
Жовто-блакитне знамено, —

— писав поет Анатоль Вільховець у вірші ”Ніч у Києві” 5 жовтня 1941 р. у газеті “Українське слово”⁵⁸².

Фактично у баченні місця і ролі Києва в історії України радянські українські інтелігенти не далеко відійшли від своїх умовних “візаві” “українських буржуазних націоналістів”. М. Бажан, виступаючи на загальноміському мітингу, присвяченому визволенню Києва від німецьких окупантів, що відбувся 27 листопада 1943 р., так само (як раніше його колега Рильський) назвав українську столицю — серцем, центром України, підкресливши його важливе місце у творенні української нації і держави. “З Києва йде луна до Карпат, до Дінця, по всіх просторах єдиного монолітного українського народу, по всіх просторах воз’єднаної Української держави”, — зазначав він⁵⁸³. Однак Бажан підкреслив, що такою цю державу створила радянська влада, а німці хотіли її знищити. “Єдину вікодавню культуру, освіту і мову українського народу оголосили неіснуючими. Нема Києва — є Кунагард”, — гнівно зазначає він⁵⁸⁴. Поет-державник ганив всіх тих українців, які опинилися на боці ворогів, тих “жовто-блакитних зрадників”, які, “замість сісти у міністерське крісло, сіли в камери гестапо”, “замість булави, отримали від німців кулю в потилицю”. “Такої долі зазнали від німців бандери й багазії, теліги й сагайдачні. Не нам шкодувати за ними”, — наголосив на кінець він⁵⁸⁵.

Про те, що Київ був символом української радянської державності не лише для однієї творчої інтелігенції та партократів і не лише для наддніпрянців, свідчить лист до К. Литвина від його знайомого з Донбасу, фронтовика Д. Тимоннікова “Серце не може сьогодні вмістити тієї великої радості, — писав той (російською мовою). — Київ, рідний, любимий наш, квітучий, політичний, державний центр України, відбито у проклятих німців”⁵⁸⁶.

Варто відзначити ще такий аспект. Українська інтелігенція, залучена радянським керівництвом до панслов’янської пропаганди, намагалася через київський міф віднайти тут своє не останнє місце. У 1944 році член Всеслов’янського комітету президент Академії наук УРСР академік О. Богомолець запропонував провести пленум Всеслов’янського комітету в липні 1944 р. у визволеному від німців Києві — цій “колисці великої слов’янської держави СРСР, столиці українського народу, другого за чисельністю серед слов’янських народів”. Родзинка пропозиції полягала в тому, що, на думку президента АНУ, саме “з Києва має символічно піти визволення слов’янських народів від фашизму”⁵⁸⁷. Висуваючи столицю України в авангард процесу визво-

лення слов'янства, академік, здавалося, призабувся на хвилю, що це звільнення фактично вже почалося від стін столиці першого за чисельністю слов'янського народу, а це навряд чи Москві може сподобатися.

Якщо офіційна радянська концепція історії України виходила з ідеї боротьби за об'єднання з російським народом, відповідно, що і герої, і антигерої української історії мали формуватися за вищезазначеним принципом. Отож справжнім національним героєм міг бути тільки той, хто був лояльним до Росії, всі, хто виступав проти союзу з нею, однозначно визнавалися зрадниками й ворогами України.

Тож, як це вже зазначалося вище, попри сумнівну любов до Москви, Богдану Хмельницькому судилося стати одним з чільних радянських українських героїв-символів. Особливість його пропагандистської “розкрутки” (про це докладніше піде далі) полягала ще й у тому, що це, по суті, був міф гетьмана, без міфу козацтва. Хоча з метою піднесення бойового духу українців подекуди й звали “славними синами козаків-запорожців”, в Червоній армії, на відміну від донських, кубанських і т. ін., не створювалися українські козацькі частини. Натомість українські націоналісти активно використовували міф козацтва, передовсім у своїй військовій пропаганді й вихованні. Наприклад, в УПА відновлювалися козацькі традиції в системі військових рангів, назв куренів, впроваджувалися свята (14 жовтня — День Покрови) тощо. Серед української еміграції поширився запроваджений генералом О. Грековим рух за творення козацького лицарського ордена і т. ін.

Одним з чільних антигероїв української історії відповідно виступав Іван Мазепа, який хотів відірвати Україну від Росії і який був дуже популярний на заході республіки. Ще в жовтні 1945 р. на нараді з питань “боротьби з залишками націоналістичної ідеології серед населення західних областей УРСР” зазначалося, що “міста і села областей західної України наводнено портретами Мазепи, на яких він зображений як народний герой України. На противагу цьому пропонувалося, приміром, розповсюджувати тут репродукції картини російського художника І. Рєпіна “Мазепа і шведський король”⁵⁸⁸.

Якщо великий гетьман Богдан Хмельницький дуже вдало монтувався до великоросійських схем радянських ідеологів, то Т.Шевченка залучали до свого табору з метою його примусової “радянзації”. День народження Кобзаря відзначали вперше після початку війни 10 березня 1942 р. на урочистих зборах, що відбулися у військах Південно-Західного фронту, у складі якого було чимало вихідців з України. Показово, що біля пам'ятників Т.Шевченку влаштовувалися урочисті мітинги на честь звільнення радянськими військами Харкова, а потім і Києва та інших українських міст. Фото з гіпсовим бюстом Шев-

ченка, пробитим ворожою кулею, яке багаторазово друкувалося радянськими газетами, стало символом німецької ворожості українській культурі, хоча за часів окупації німці практично не руйнували пам'ятників Т. Шевченку, а українські націоналісти планували відкриття нових.

Без перебільшення можна стверджувати, що для свідомих українців образ Тараса Шевченка, його поезія були тією духовною силою, що надихала їх на боротьбу в умовах жорстокої війни. “В наших сумках був його “Кобзар”, і голос його нас вів до помсти ворогові”, — записав 28 лютого 1944 р. у “Книзі вражень” після відвідування могили поета радянський офіцер⁵⁸⁹.

Шевченківську тему обігрували в пропагандистських плакатах художники В. Касян — “Гнів Шевченка — зброя перемоги”; І. Кружков, С. Отрошенко — “І вражою злою кров'ю...”; С. Цибульник — “Вперед, хоробрі нащадки Богдана” та ін.

Під час війни постійно зростала потреба в книгах Т. Шевченка. До Спілки письменників надходили численні листи з фронту, в яких бійці й командири висловлювали прохання надіслати “Кобзар”. Питання про видання творів Т. Шевченка після окупації України німцями стало важливим політичним актом. Лише в 1942 р. твори Т. Шевченка були надруковані 6-ма окремими виданнями (3 — українською мовою і 3 — в російському перекладі) загальним тиражем 0,25 млн примірників⁵⁹⁰. Їх відправляли до армії, в партизанські загони, на окуповану територію України. Зокрема, для окупованих територій впродовж 1942—1943 років було підготовлено три видання: “Чернець”, “Причинна” і поема “Сон”. А всього за роки війни Шевченкові твори видавалися окремими книжками 14 разів загальним накладом в 0,5 млн прим. Два видання “Кобзаря” вийшли в Уфі і 2 — в Москві⁵⁹¹. Останнє мало певне символічне значення, адже в окупованій німцями Україні твори Шевченка здебільшого використовувалися у “антимоскальській” і антисемітській пропаганді.

Як і у випадку з мовою, розбудова нової концепції української історії, її історичних міфів і героїв скінчилася кінець-кінцем русифікацією. Це красномовно засвідчувала тематика розробленого наприкінці війни ЦК КП(б)У циклу лекцій на допомогу політосвіті партійних, радянських кадрів та інтелігенції, який носив назву “З історії нашої батьківщини”⁵⁹². Цей цикл складався з 40 лекцій, 30 з яких були присвячені дожовтневому періоду й носили неприховано великоросійський характер. У них від періоду Київської Русі висвітлювалися постаті найбільш відомих російських князів, царів і полководців вперемішку із ватажками селянських повстань і російськими революціонерами. Власне української історії в циклі “історії нашої батьківщини” було важко відшукати. Навіть ті окремі лекції, що присвячувалися Україні, подавалися виключно в російському контексті. Наприклад,

окрему лекцію було присвячено царю Петру I та його перемозі в Полтавській битві. Далі в такому ж дусі: “Боротьба українського народу проти польських завойовників за возз’єднання з російським народом. Богдан Хмельницький”, “Російське і українське мистецтво у XIX ст.” тощо. Доволі показовим був той факт, що замикався цей лекційний цикл темою “Героїчні традиції Великого російського народу”⁵⁹³.

Така практика тривала й надалі, проте навряд чи вона носила конструктивний характер. На “Нараді з питань боротьби з залишками націоналістичної ідеології серед населення західних областей УРСР”, що відбулася в жовтні 1945 р., якийсь “товариш Воскобойников” у своєму виступі наполягав, що “велике значення мають популярні лекції історичного порядку про “російський народ” та “про дружбу народів з російським народом”⁵⁹⁴. Проте місцевий партапаратник Паламарчук зазначив, що лекції про російський народ, які читаються в Західній Україні, “носять занадто великоросійський характер”. Він також відзначив, що серед статей на цю тематику практично немає таких, які були б написані українцями. “Про російський народ, — підсумував свій виступ Паламарчук, — здебільшого самі ж росіяни й пишуть. Звідси можуть піти розмови про російський націоналізм...”⁵⁹⁵

Формування українського радянського патріотизму під час Другої світової війни відбувалося у двох основних напрямках — етнічному та етатиському. У першому випадку перед вели представники творчої інтелігенції, які робили спроби, як образно висловлюється Е. Сміт, “відшукати національне коріння в етнічній минувшині, намагаючись через філологію, історію тощо виявити свою автентичну ідентичність під чужими нашаруваннями сторіч”⁵⁹⁶. На відміну від культурницької моделі патріотизму-націоналізму, що її намагалась творити українська інтелігенція, партократи здебільшого “працювали” у цивільному чи державницькому форматі, що, по суті, мало не менш плідні наслідки.

Найважливіше місце у цьому контексті займала ідея “возз’єднання усіх українських земель в єдиній українській радянській державі”, що набула актуальності ще в довоєнний період⁵⁹⁷.

Як відомо, ідея єдності має виразне націоналістичне значення, позаяк вона означає об’єднання національної території або рідного краю, якщо той поділений, повернення невизволених земель (*irredenta*)⁵⁹⁸. В цій ідеї немов би сходилися культурницький і державницький націоналізми — історична спадщина і єдина етнічно-історична територія. “Історизм, — відзначає з цього приводу американський дослідник О. Мотиль, — забезпечує нації місце у пліні часу, тоді як кордони гарантують їй сьогоденну визначеність”⁵⁹⁹.

Специфіка “українського радянського іредентизму” полягала в тому, що він, по суті справи, не був природним, тобто не виходив з внутрішніх процесів, притаманних нації, що пробуджується, а ско-

ріше відбувався завдяки потугам сталінського імперіалізму. Відтак, “соборність і незалежність” — ці провідні гасла українського національно-визвольного руху — сприймалися партократами як ворожі й націоналістичні. Натомість вони воліли вживати такі визначення, як “возз’єднана” та “вільна” Україна у складі СРСР.

На початку 1943 р. українців було підключено до політичної боротьби, що її розпочала Москва з польським емігрантським урядом за західноукраїнські землі. Це мало надати імперським зазіханням Кремля характеру “законних” національних вимог. З цією метою драматург О. Корнійчук підготував на замовлення центру статтю “Возз’єднання українського народу в надрах своєї держави”. Спочатку в щойно відбитому у німців Харкові її надрукувала “Радянська Україна”, а наступного дня статтю передрукували “Правда” та “Известия”, мовляв, Україна має свою пресу та підіймає голос на захист власних кордонів⁶⁰⁰. Невдовзі, і це було доволі символічно, О. Корнійчука призначили заступником народного комісара закордонних справ у справах слов’янських країн.

Восени 1943 року, під час радянського наступу в Україні, партійно-державна верхівка УРСР виступала у ролі ініціатора кампанії за повернення етнічних українських земель. Радянська періодика друкувала карти України з включеними до її складу західноукраїнськими землями. Водночас під час переліку в засобах масової інформації українських міст поряд з Києвом, Одесою, Харковом підкреслено згадувалися (ще задовго до їх звільнення) Львів і Станіслав, що вочевидь мало розвіювати будь-які сумніви відносно подальшої долі цієї території.

У 1944 р., коли Червона армія увійшла до західних областей України і наблизилась до нових кордонів СРСР, у виступах українських радянських діячів залунали відверті заклики до “іреденти”. Виступаючи на початку лютого 1944 року на сесії Верховної Ради СРСР у Москві, голова Президії Верховної Ради УРСР М. Гречуха заявив: “Враховуючи деякі безпідставні претензії сусідньої з нами держави, я дозволю собі від імені українського народу просити союзний радянський уряд розглянути питання про відновлення державного кордону між СРСР та іноземними державами із заходу, враховуючи цілком законне і справедливе бажання нашого народу — возз’єднати усі віковічні українські землі у складі єдиної української держави”⁶⁰¹.

Місяцем пізніше, вже на 6-й сесії Верховної Ради УРСР у Києві, М. Хрущов прямо заявив про українські претензії на землі колишньої Польської держави і висловив вимогу відносно того, щоб демографічне розселення українців співпадало з кордонами їхньої держави⁶⁰².

Українська інтелігенція не тільки була активно задіяна в цьому процесі, але й не пасла тут задніх. Ще у 1942 році директор інституту

історії АН УРСР М. Петровський пропонував свої послуги ЦК КП(б)У для написання історичної розвідки, в якій мали бути обґрунтовані етнічно-історичні претензії України на Закарпатські землі. А наприкінці лютого 1944 р. він виступив із розлогою статтею в “Радянській Україні” — “Возз’єднання українського народу в єдиній українській радянській державі”, в якій вмотивував необхідність приєднання до України Подністров’я і гірла Дунаю, а також Північної Буковини та Галичини⁶⁰³.

Щодо М. Хрущова, то він не обмежувався лише закликами до приєднання українських земель, але й активно діяв у цьому напрямку, намагаючись скористатися нагодою, що відкрилася у зв’язку із виходом Червоної армії за межі СРСР. Наприклад, у листі до Сталіна від 20 липня 1944 р. Микита Сергійович пропонував утворити в районах Польщі, які не увійшли після вересня 1939 р. до складу СРСР і були заселені переважно українським населенням, радянське правління з метою надалі, “коли це буде вигідно, проголосити офіційно про входження цих районів до складу Радянського Союзу з приєднанням до Радянської України”⁶⁰⁴. Так, з Холмського, Грубешівського, Замостського, Томашівського, Ярославського районів і деяких інших населених пунктів, за планами голови РНК України, могла бути створена Холмська область УРСР з центром у м. Холм⁶⁰⁵. Пропонував М. Хрущов забрати й у Румунії ряд районів Південної Бессарабії, населених етнічними українцями, однак ці пропозиції “з політичних міркувань” не знайшли тоді підтримки в Москві. Натомість були враховані його ідеї відносно Закарпатської України.

Наприкінці жовтня 1944 р., невдовзі після звільнення від німців Закарпаття, туди приїхав М. Хрущов, як він писав у листі до Сталіна, з метою “з’ясувати настрої місцевого населення щодо його ставлення до СРСР”⁶⁰⁶. У районі Мукачева в партизанському загоні Героя Радянського Союзу А. Тканка він зустрівся з членом Компартії Чехословаччини Туряницею. Останній запевнив Хрущова, що великих зусиль приєднати Закарпаття до СРСР не знадобиться, адже населення прагне до Радянського Союзу, і лише треба оформити це прагнення у вигляді відповідних резолюцій і петицій. За допомогою таємно надісланих з Києва працівників ЦК КП(б)У та членів Військової Ради 4-го Українського фронту на чолі з Л. Мехлісом це питання швидко було влаштоване⁶⁰⁷.

Однак із Закарпаттям несподівано виникла не передбачена українським лідером проблема. Знайшлися сили, які виступили проти включення цього краю до складу УРСР. Це були передусім москвофіли-русини, яких очолювали ієрархи місцевої православної церкви. При цьому діяли вони не через Хрущова, а безпосередньо звернулися до Сталіна.

З 7 по 13 грудня 1944 р. у Москві перебувала делегація православного духовництва Мукачівсько-Пряшевської єпархії на чолі з заступником єпископа ігуменом Феофаном Сабовим. “Ми всі віддані Радянському Союзу, — говорилося в тексті підготовленого ними до Сталіна листа, — проте ми рішуче проти приєднання нашої території до УРСР. Ми хочемо бути руськими і свою землю бажаємо бачити автономією, проте в межах Радянської Росії”⁶⁰⁸. “Висловлюючи волю всього нашого руського православного народу, — йшлося далі, — просимо включити Закарпатську Україну (Карпатську Русь) до складу СРСР у формі Карпаторуської Радянської республіки”⁶⁰⁹. Таке своє прохання вони обґрунтовували тим, що не вважають себе українцями (“Ми народ руський — “сини Русі — русини”) і навіть назву “українці” вперше почули від галичан за часів Чехословацької держави, а також тим, що не погоджуються із ідеологією “галицьких українствуючих”⁶¹⁰. Водночас делегація православного духовництва просила про переведення їхньої єпархії у канонічне ведення Московської патріархії, а також про передання їм церковних приміщень Греко-католицької церкви. Якщо останнє згодом було здійснено, то відносно долі Закарпаття у сталінського керівництва були свої міркування. Не останню роль тут відіграло урахування настроїв української еліти, яка прагнула певної компенсації за втрату ряду українських етнічних земель у Західній Галичині. Відтак прохання православних ієрархів лишилося незадоволеним.

А вже у 1945 р. “Радянська Україна” у своїй редакційній статті з приводу підписання відповідної радянсько-чеської угоди тріумфально повідомляла про чергове воз’єднання: “Збулися надії і мрії, що плекалися століттями... Закарпатська Україна, наша дорога і багатостраждальна сестра, приєднана, нарешті, до своєї батьківщини. Не відрізаною від єдиного українського дерева гілкою вона буде жити, а єдиним життям, щасливим і сонячним, з усіма українськими землями”⁶¹¹.

У цілому ж радянський іредентизм мав не лише політичні наслідки. За 25 років існування української радянської державності на Сході республіки вже в цілому (з певними поправками на регіони) була сформована єдина етнічна ідентичність. Не склалося чітко визначеної національної ідентичності передусім у тих українців, які перебували у складі інших держав, як і у тих, хто після визначення кордонів радянських республік опинився за межами Української РСР. Наприклад, навіть у сусідніх з Україною регіонах РРСФР українці продовжували звати себе “хохлами”⁶¹².

До 1939 року, коли Польща розглядалася радянськими ідеологами виключно як ворожа країна, западенців навіть у зведеннях НКДБ звали “галичанами”, а не українцями. І це попри те, що пропаганда постійно

оплакувала тяжку долю братів-українців. Після 1939 р., коли до складу УРСР увійшли нові території, тут розпочалися потужні інтеграційні процеси, не лише політичні та економічні, але й духовні. Отож сталінська “іредента України”, попри все, сприяла творенню єдиної української ідентичності.

Коли йдеться про націоналізм української творчої еліти й націоналізм партократії, ми фактично говоримо про різні типи націоналізму. Як вказує відомий західний дослідник К. Симмонс-Симонолевич, більшість визначень націоналізму вкладаються у три семантичних поля — націоналізм як ідеологія, як соціальний рух і як групова свідомість чи, інакше кажучи, як ідеали, колективні дії та культура⁶¹³. Тож, якщо у випадку творчої еліти націоналізм виступав у формі колективної свідомості, для партократії це була передусім ідеологія, той “націоналістичний неп”, про який йшлося вище.

Питання про те, хто був під час війни основним агентом національної мобілізації, тобто хто інспірував процес активізації націоналізму-патріотизму, влада чи національна еліта, має у випадку України свою специфіку. В Росії серед представників вищої партійно-радянської верхівки було чимало російських націонал-патріотів, і вони відверто це демонстрували. До їх числа належали такі поважні партійні бонзи, як А. Жданов, О. Щербаков та багато ін. Серед представників вищої політичної еліти було чимало й таких, які здебільшого виявляли російський патріотизм, аж нітрохи ним не захоплюючись, розглядаючи його як тимчасовий, викликаний війною відхід від інтернаціоналізму. Здебільшого це були представники етнічних меншин, наприклад, начальник Головпуру Червоної армії Л. Мехліс, головний редактор “Красной звезды” Д. Ортенберг, голова ТАРС Я. Хавинсон та ін. Саме вони прикладали на початку війни чимало зусиль, інспіруючи російський націоналізм-патріотизм, і саме їх надалі було замінено етнічними росіянами.

Водночас в умовах війни чимало росіян-партократів, які працювали в національних республіках, перебрали на себе роль натхненників місцевого націонал-патріотизму. Наприклад, Ю. Андропов (тодішній перший секретар ЦК ЛКСМ Карельської АРСР) на сторінках “Комсомольської правди” ділився досвідом патріотичного виховання карельської молоді. Він розповідав про те, як під знаменитою сосною, де Е. Ленрот записав народні руни, організуються зустрічі комсомольців з дідами-поморами, народними розповідачами билин. Тут вони слухали давній епос “Калевалу”, провадили народні ігри й змагання, співали народні пісні та вивчали народні традиції тощо⁶¹⁴. Прагматичний бік таких непритаманних для комуністів заходів пояснювала дещо раніше ця ж сама газета.: “Той, хто любить свій край і знає його історію, — писала “Комсомольская правда”, — йдучи в бій ... згадає про сміливі дерзання своїх земляків і битиметься у десять разів енергійніше”⁶¹⁵.

Натхненником і інспіратором патріотизму-націоналізму в Україні виступав комуніст № 1 М. Хрущов, правда, передусім етатистського, а не етнічного, який намагався по можливості стримувати. “Чи не надто дехто з українців заліз у свої українські рахунки? — дорікав він влітку 1942 р. Довженку. — Чи не забули марксизму й історії? Чи не забули, що справа зараз не в українських проблемах?”⁶¹⁶.

Особливо це стало помітним у період звільнення українських земель від гітлерівців, коли Хрущов взяв безпосередню участь у творенні нових патріотичних символів УРСР. Мова йде передовсім про ті звичаї, церемонії, воєнні паради, меморіали, традиції вшанування полеглих за націю і т. ін., які Е. Сміт називає найважливішими складниками націоналізму, адже такі символи не тільки згуртовують і єднують, але й надихають націю особливим емоційним духом⁶¹⁷. Війна з її численними виявами героїзму, патріотизму, жертвності являла собою чудовий матеріал для творення патріотичних символів. Більше того, спільна боротьба радянських народів з ворогом давала можливість, не ігноруючи, а навіть, навпаки, акцентуючи увагу на місцевій специфіці — етнічній та державницькій, творити спільний патріотизм — спільну радянську ідентичність.

Українській столиці в системі цих символів також відводилося важливе місце. Сам факт звільнення Києва Червоною армією і повернення до нього радянської влади планувалося використати для потужної пропагандистської кампанії. Ще за кілька тижнів до вибиття німців із міста в ЦК КП(б)У було розроблено відповідний проект документа, який мав назву “Про відзнаку звільнення столиці Радянської України м. Києва”⁶¹⁸. Згідно з проектом, день звільнення мав бути оголошеним “Національно-державним святом українського народу”⁶¹⁹.

У 10 пунктах цього документа передбачалися такі заходи, як спорудження монумента визволителям, “пантеону героям вітчизняної війни”, встановлення погрудь генералів, які брали участь у визволенні Києва, пам’ятника партизанам, які форсували Дніпро, підготовка наукових праць з історії війни, запровадження музею Великої вітчизняної війни і навіть заснування спеціального нагрудного знаку “За визволення Києва” для нагороди усіх його учасників⁶²⁰.

Далеко не все із запланованого було відразу реалізовано на практиці, більшість з цих заходів була втілена в життя вже після війни і за часів правління Хрущова, однак початок їм був покладений тоді. Зокрема, увагу привертає ідея будівництва в Києві пантеону загиблих героїв.

Слід зазначити, що практика спорудження військових пантеонів на могилах загиблих героїв не була раніше поширена в СРСР. Після громадянської війни не багато таких пантеонів було споруджено. Од-

на з перших масштабних спроб увічнити пам'ять загиблих воїнів і героїв РСЧА була зроблена в СРСР вже після Фінляндської війни⁶²¹.

Хрущов вдався до активних заходів щодо творення військових пантеонів відразу після повернення до Києва. Вже наприкінці листопада 1943 р. М. Хрущов віддав наказ відшукати місце поховання командування Південно-Західного фронту — генералів Кирпоноса, Потапова, Тупикова та ін., а після його знайдення звернувся до Сталіна з пропозицією дозволити перепоховати їхні останки в Києві⁶²². Дозвіл було надано, проте справжнього пантеону через низку питань створити відразу не вдалося. Спочатку ця могила знаходилася у Ботанічному саду ім. Фоміна, і лише у 1957 р. її було перенесено до спеціально побудованого на цю честь Парку слави.

Хрущову вдалося також домогтися дозволу на поховання в Києві і героя визволення міста генерала М. Ватутіна, який помер у квітні 1944 р. через поранення українськими націоналістами⁶²³.

Тут також не обійшлося без проблем. Передусім це стосувалося запропонованого Києвом тексту напису на пам'ятнику: "Генералу Ватутіну — від українського народу", який голова комітету у справах мистецтв при РНК СРСР М. Храпченко оцінив як націоналістичний. За радянськими канонами, слід було б писати "Від народу України". Мабуть, саме це й мав на увазі Храпченко, коли аргументував свою відмову затвердити проект пам'ятника тим, що, мовляв, "її придумав Бажан, а він націоналіст". Хрущову довелося особисто звернутися за допомогою до Сталіна, який дав українському вождю лаконічну пораду: "Пошліть їх під три чорти і робіть, як знаєте"⁶²⁴.

Відносно встановлення пам'ятників загиблим радянським воїнам (як кенотафів, так і з людськими похованнями), то тут також була своя специфіка. Наприклад, в Західній Україні з метою боротьби з націоналістичними символами їх нерідко облаштовували на місці могил — курганів, насипаних українськими націоналістами для вшанування пам'яті своїх героїв. При цьому радянці збивали з курганів хрести й тризуби та ставили на їх місці свої пірамідки з червоними зірками⁶²⁵.

Зазначимо, що чимало з тих заходів, що їх запроваджував у Києві в роки війни Хрущов, було зроблено за московським взірцем. Скажімо, під час організації навесні 1944 року в Києві Виставки трофейної зброї (згодом вона перетворилася на музей Великої вітчизняної війни) враховувався досвід утвореної раніше аналогічної московської виставки. Ця виставка, на думку Микити Сергійовича, мала бути використана з метою "піднесення патріотичних почуттів українського народу"⁶²⁶. Так само і салюти на честь визволення українських міст почали влаштовувати за московським аналогом, лише у менших розмірах⁶²⁷.

А коли 17 липня 1944 р. 57 тисяч солдатів і офіцерів гітлерівської армії прогнали вулицями Москви, демонстративно помивши після

цього бруківку міста, М. Хрущов не зміг утриматись і відразу звернувся до Сталіна з проханням провести таку ж саму акцію і в Києві. “Це, — писав лідер українських комуністів, — справить велике враження на населення Києва, воно отримає хоч якесь задоволення, побачивши на вулицях міста полонених німців, які під час окупації завдали мешканцям столиці УРСР стільки страждань”⁶²⁸.

16 серпня 1944 р. 36 900 військовополонених-німців (в тому числі 540 офіцерів), захоплених в полон військами 1-го, 2-го Українських, 1-го, 2-го Білоруських і 1-го Прибалтійського фронтів під час їхнього літнього наступу, були проведені вулицями української столиці. Конвоювали полонених 5 306 енкаведистів. Хо́да тривала з десятої ранку до третьої години дня, причому загальна довжина колони сягала 5 км⁶²⁹. Місцеве населення в цілому спокійно реагувало на німців. Певне виключення становили поранені та інваліди одного з військових шпиталів, які намагалися кидатися на “фриців” з милиціями. Втім, радянськими спецорганами, які уважно стежили за процесією, були зафіксовані й “неприпустимі вияви милосердя” з боку населення: хтось кинув у колону яблуко, хтось — пачку тютюну і шмат хліба. Одну з “порушниць” одразу ж було заарештовано, інших знайти не вдалося. За умов війни вияви милосердя і людяності розглядалися радянським режимом майже як зрада⁶³⁰.

А ось ідею утворити “українську” військову нагороду — орден Богдана Хмельницького — 29 серпня 1943 р. під час радянського наступу в Україні підказав Хрущову О. Довженко⁶³¹. Хрущов з ентузіазмом підтримав цю ідею, позаяк вона суцільно вписувалася в контекст концепції російсько-української дружби, і вже 31 серпня із звільненого Харкова виклав свою пропозицію з цього приводу Сталіну по “ВЧ”. “У зв’язку з визволенням України, що розпочалося, — зазначав він у листі, — мені здається зараз доцільним заснувати військовий орден Богдана Хмельницького, що має видаватися офіцерам і генералам Червоної армії. Звістка про заснування такого ордену викличе піднесення серед воїнів Червоної армії, особливо серед української її частини. З особливим захопленням і піднесенням буде сприйняте повідомлення про заснування ордена Богдана Хмельницького серед українського народу, серед української інтелігенції...”⁶³²

Принципова згода від Сталіна була отримана, і 2 вересня 1943 р. М. Хрущов дав вказівку заступнику голови Верховної ради М. Бажану підготувати для затвердження макети та описи нового ордена, а також положення про нього. Останній отримав також вказівку постаратися зробити усе можливе, “щоб орден за своєю красою та якістю матеріалу, з якого його буде виготовлено, не поступався би усім орденам, що існують”, адже, як сподівався Хрущов, “орден 1-го ступеню буде вручатися звуженому колу вищого командного складу”⁶³³.

Впродовж місяця усі питання щодо ордена були вирішені, а 10 жовтня 1943 р. вийшов Указ Верховної ради СРСР про його запровадження. 12 жовтня 1943 р. було перейменовано на честь великого гетьмана і м. Переяслав у Переяслав-Хмельницький.

Та не все сталося, як гадалося. Через цілу низку причин цьому ордену не судилося стати таким популярним у Червоній армії, якими (на відміну від екзотичного “українського”) були “російські” полководницькі ордени. Не останню роль у пониженні статусу ордена Богдана Хмельницького відіграло й те, що ним за статутом мали нагороджуватися партизани.

І все ж слід зазначити, що серед усіх союзних республік лише УРСР дозволили мати “свій” орден. Наприклад, коли влітку 1944 р. напередодні звільнення Естонії естонське керівництво звернулося до Сталіна із проханням утворити республіканський чи загальносоюзний (за аналогією з Україною) “орден Лембіту”, присвячений стародавньому вождю естів, який об’єднав свій народ на боротьбу з німцями, ця пропозиція не була підтримана центром⁶³⁴.

Уявляється, що справа тут полягала не в особистому лобіюванні Хрущовим “ідеї українського ордена”, а обумовлювалася передусім політико-пропагандистською відповідністю цієї нагороди моменту. Коментуючи причини появи нового радянського ордена, газета “Красная звезда”, зокрема, писала: “Зрозуміло, що тепер, у дні цієї титанічної визвольної боротьби, натхненний образ Богдана Хмельницького став особливо близьким і дорогим усім нам... Життя Богдана Хмельницького — це приклад рішучої і самовідданої боротьби за братній союз та нерозривну дружбу українського народу зі своїм старшим братом — російським народом”⁶³⁵.

Звісна річ, тих, хто розумівся на тонкощах української історії, не міг не дивувати вибір Богдана Хмельницького — “героя українських націоналістів і сепаратистів, який воював і з росіянами, і з поляками”, як це відзначали британські аналітики із Форін-офісу, за символ українсько-російської дружби”⁶³⁶. Проте це аж ніяк не бентежило радянських ідеологів і передовсім Хрущова, який невдовзі “за допомогою” Великого гетьмана почав “розкручувати” ще одну пропагандистську кампанію в річищі російсько-української дружби. Для цього саме наспів привід, адже 18 січня 1944 року мало виповнитися 290 років з дня історичного рішення Переяславської Ради, і ця дата ніколи раніше в радянській Україні не відзначалася. Як зазвичай це робилося, Хрущов підготував відповідні документи і звернувся за дозволом до Сталіна.

Спеціальним проектом Постанови ЦК КП(б)У була визначена ціла низка різноманітних заходів — проведення мітингів, лекцій, бесід для населення на звільнених територіях та видання листівок, радіотрансляцій і т. ін. для населення окупованих територій з приводу

відзначення цієї дати. Нагальна потреба такої кампанії, на думку Хрущова, обумовлювалась “скаженою антиісторичною агітацією проти об’єднання українського і російського народу, що її проводили на Україні німецько-фашистські і українсько-німецькі націоналісти”⁶³⁷.

18 січня 1944 р. всі українські газети вмістили передовиці чи розлогі статті, присвячені знаменній даті. В них Переяславська Рада звалася “священним союзом”, “епохальною подією”, яка 290 років тому “заклала вічний союз українського і російського народів”⁶³⁸. Мета заходу була абсолютно зрозумілою: ще раз провести думку про те, що “ї воля, і щастя України — у непорушному сталінському союзі з російським народом і всіма радянськими народами — братами”⁶³⁹. Черговий раз також було наголошено, що гетьман Богдан “обрав єдиний вірний шлях — об’єднання з братнім російським народом”. “Політичний план Хмельницького, — писала “Радянська Україна”, — таким чином, був блискуче здійснений. Внаслідок цього народ отримав свободу й незалежність і міг впевнено дивитися у майбутнє. В цьому історична заслуга Хмельницького перед Україною”⁶⁴⁰.

Під час війни через різні причини ця кампанія не набула бажаного для Хрущова масштабу і звучання, і лише в 1954 році, вже ставши першим секретарем ЦК КПРС, він провів її так, як вважав за доцільне. Святкування 300-річчя воз’єднання (!) України з Росією вилилося у грандіозне пропагандистське дійство з псевдоінтернаціоналістською риторикою та заграванням перед українцями, на підтримку владних еліт яких новий радянський лідер спирався після приходу до влади у Кремлі. Місто Проскурів було перейменоване на Хмельницький, а Кам’янець-Подільська область, відповідно, — у Хмельницьку. Апофеозом прояву “українсько-російської дружби” стало передання Україні від РРФСР Криму, вчинок, який і досі не можуть пробачити Хрущову російські націоналісти.

У контексті творення українського радянського патріотизму найбільшу увагу привертає один з наймасштабніших заходів, що його планував провести в Україні Хрущов під час війни. Мова йде про святкування 14 і 15 жовтня 1944 р. дня визволення України⁶⁴¹.

Дозвіл на його проведення було отримано особисто від Сталіна під час перебування лідера УРСР восени 1944 р. в Москві, після чого Микита Сергійович письмово узгодив з Г. Маленковим низку запропонованих з цього приводу ЦК КП(б)У заходів. Згідно з програмою свят, у перший їх день планувалося прийняти на урочистому засіданні партійних і суспільних організацій у Києві текст “Звернення уряду України до українського народу”, «Лист-поему “Слово Великому Сталіну від українського народу» (пропонувався подати її в центральній пресі мовою оригіналу, позаяк Хрущов вважав, що українсь-

кий оригінал звучить краще за переклад)⁶⁴², “Лист — подяку від уряду України на ім’я голови Державного Комітету оборони т. Сталіна”, а також “Лист бійцям і командирам Червоної армії”⁶⁴³.

Наступного дня, 15 жовтня, у всіх населених пунктах України мали бути проведені мітинги й збори трудящих, які передбачалося закінчити масовими народними гуляннями⁶⁴⁴.

Для увічнення пам’яті Дня визволення уряд України та ЦК КП(б)У мали прийняти спеціальну Постанову (проект було вже підготовлено), згідно з якою цей день проголошувався “загальнонародним святом українського народу”⁶⁴⁵. Згідно з Постановою, також передбачалося побудувати в Києві пам’ятник-монумент “Перемога”, який мав відобразити “боротьбу радянського народу проти іноземних загарбників і допомогу російського та інших народів СРСР та Великого Сталіна українському народу у визволенні території Радянської України”⁶⁴⁶. Передбачалося також запроектувати для побудови в містах і населених пунктах УРСР різноманітні пам’ятники героям Вітчизняної війни, а в окремих визначених містах спорудити пам’ятники—монументи “Слава” та “Перемога”, а також пам’ятники героям партизанської війни в ряді населених пунктів Сумської, Чернігівської, Сталінської та Ворошиловградської областей та пам’ятники героям війни, які загинули смертю хоробрих⁶⁴⁷.

Планувалося запровадити для частин, дивізій, які брали участь у визволенні України, прапори від Українського радянського уряду, почесні грамоти та заснувати спеціальну медаль “За визволення України”⁶⁴⁸, а також випуск марок, листівок та багато інших заходів⁶⁴⁹.

Відзначення дня визволення України, як і передбачалося, відбулося 14—15 жовтня 1944 р. в усіх обласних і районних центрах та інших населених пунктах УРСР. Всі передбачені листи було прийнято, і поема зачитана. Як повідомив про це Сталіна М. Хрущов, “святкування дня визволення України викликало нову хвилю патріотичного піднесення серед трудящих, полум’яне почуття подяки всього українського народу Червоній армії і великому вождю народів товаришу Сталіну”. Робітники, селяни й інтелігенція України клялися на цих мітингах вождю “працювати по-фронтовому” і давати багато надпланових тонн вугілля, сталі, хліба тощо. Вчені України, які висловили в окремому зверненні свою любов до Сталіна, нагадували, що ще у 1941 році він передбачив розгром Німеччини, і наразі це пророцтво збулося⁶⁵⁰. Хрущов докладно розповів вождєві, як відбувалося покладання вінків і квітів до могил загиблих героїв Вітчизняної війни в містах України і, зокрема, в Києві до могили генерала Ватутіна тощо⁶⁵¹. “Святкування дня визволення радянської України від німецько-фашистських загарбників в цьому році, — підсумував свої враження Микита Сергійович, — виробило ряд заходів, які мають бути покла-

деними в основу творення традиційного святкування українського народу щорічно”⁶⁵².

Хоча в повідомленні не йшлося про закладання нових пам’ятників героям війни, це було справою близького майбутнього, організовані Хрущовим заходи засвідчили про закладання дещо більшого — підвалин того, що невдовзі оформилося в міф Великої вітчизняної війни, одного із найпотужніших з усіх інтеграційних радянських міфів.

Цей міф був для України, по суті, продовженням старих інтеграційних радянських міфів: про “вітчизняну війну” проти кайзерівських окупантів у 1918, міфу про Україну як “ініціатора творення Союзу РСР в 1922 році” тощо⁶⁵³.

Ще одним виразним свідченням прагнення влади до творення радянського патріотизму-націоналізму стало прийняття в роки війни Державного гімну СРСР, а потім, вже після її завершення, і Державного гімну УРСР.

Як стверджує Е.Сміт, гімн разом із гербом і прапором належить до найважливіших національних символів, які поряд з іншими звичаями та церемоніями обертають принципи абстрактної ідеології на відчутні, конкретні вирази, які породжують миттєвий емоційний відгук усіх верств спільноти і покликані виступати її об’єднуючою силою. Роблячи приступнішою й увиразнюючи ідеологію націоналізму й концепції нації, ці символи допомагають забезпечити неперервність абстрактної спільноти історії та долі⁶⁵⁴.

Зовсім не випадково робота над створенням гімну СРСР розпочалася навесні 1942 р., коли після перемоги в битві під Москвою спалах російського патріотизму-націоналізму набув у СРСР потужного розвитку. Прийняття нового Державного гімну СРСР не тільки мало завершити оформлення основних атрибутів радянської державності (остання досі не мала свого державного гімну, за який їй слугував “Інтернаціонал”), але дозволяло звільнитися від інтернаціоналістських символів, що були не на часі, та створити офіційну патріотичну пісню, яка б відбивала основні ідеї радянського патріотизму. Сталін, як свого часу перший китайський імператор доби Цинь, виступив батьком — творцем гімну, вбачаючи в ньому запоруку міцності й тривалості збудованої ним імперії.

У Москві була створена спеціальна урядова Комісія, яку очолили маршал СРСР К. Ворошилов, начальник Головного політичного управління Червоної Армії А. Щербаков і голова Комітету в справах мистецтв М. Храпченко. До складу комісії увійшли також і представники творчої інтелігенції⁶⁵⁵.

Процес написання гімну, який спочатку називали по-різному — народний, національний, державний, не був швидким. На травень 1943 р. здали тексти лише 19 авторів (27 текстів) та написали музику до них лише 8 композиторів⁶⁵⁶. З метою прискорення роботи над Гім-

ном та заохочення поетів і композиторів О. Щербаков вирішив, крім патріотизму, задіяти при цьому ще й матеріальний стимул і попросив у Сталіна дозволу організувати “закритий конкурс” на кращий текст і кращу музику, встановивши для переможців такі премії: по одній першій премії за текст і музику (по 100 тис. крб.), по дві другі премії за текст і музику (по 50 тис. крб.)⁶⁵⁷.

12 червня 1943 р. голова Комісії у справах мистецтв при РНК СРСР М. Храпченко подав О. Щербакову список 14 поетів і композиторів, які мали брати участь у закритому конкурсі. Серед них були С. Михалков, М. Рильський, М. Бажан, В. Лебедев-Кумач, К. Симонов, Є. Долматовський та ін.⁶⁵⁸ У вересні 1943 р. К. Ворошилов і О. Щербаков доповіли Сталіну про низький рівень варіантів гімну 1942 року та поскаржилися на млявість роботи. Було вирішено прискорити темпи праці та завершити її за три місяці: впродовж 1,5 міс. створити музичний ряд та ще за 1,5 міс. — віршований ряд⁶⁵⁹. Всі підготовлені варіанти гімну вивчали хори й оркестри Великого театру, Радіокомітету, ансамблю під керівництвом О. Александрова та регулярно прослуховувала Комісія.

Слід відзначити, що на замовлення Комісії здійснювалась і певна науково-дослідницька робота. Було, зокрема, проведене спеціальне дослідження щодо питання про поширення в радянській Росії гімну “Інтернаціонал”, яке досі не з’ясовувалось⁶⁶⁰, була підготовлена історична Довідка про національні гімни⁶⁶¹, а також здійснено переклад (для порівняння) кількох десятків іноземних гімнів російською мовою⁶⁶².

Позаяк ні про що інше, крім створення найкращого гімну всіх часів і народів, не могло йти й мови, то численні варіанти радянських гімнів перевірялися на якість у порівнянні з уже перевіреними часом взірцями.

Мабуть, це справді мало фантасмагоричний вигляд: представники Комісії та члени Політбюро слухали, сидячи в ложах Великого театру, “Боже, царя бережи”, потім “Гімн партії більшовиків” О. Александрова з новим текстом, який заступав англійський національний гімн “Боже, бережи короля”, і врешті перший блок закінчував варіант гімну, запропонований А. Хачатуряном і Д. Шостаковичем⁶⁶³. Серед призначених для порівняльного прослуховування були такі гімни, як французька “Марсельеза”, американський “Зоряний прапор”, німецький кайзерівський “Німеччина, Німеччина понад усе у світі”, німецький фашистський “Вище прапор”, італійський фашистський гімн “Юність”, японський імператорський, слов’янський — “Тей, слов’яни” та ін.

Слід зазначити, що від самого початку серед поданих на конкурс текстів було чимало таких, в яких радянський патріотизм відверто підмінявся російським. “Скорее все звезды погаснут // И солнце изме-

нит свой путь, // Чем русского недруг заставит // Колени согнуть”. Таку версію гімну пропонував, наприклад, К. Симонов⁶⁶⁴.

Поет Я. Кувшинов намагався у своїй версії гімну об’єднати в єдине ціле російське і радянське минуле:

От Грозного славится наша держава, // Могучую силу несет от Петра.

За нами сверкает Суворова слава // И веют кутузовской славы ветра...

И варварской мрачной разбойницкой силе // Над Родиной нашей в господстве не быть // Врагов мы с Донским и со Сталиным били // И племя грядущее станет их бить⁶⁶⁵.

Показово, що у Максима Рильського, який разом із видатними українськими поетами П. Тичиною і М. Бажаном також брав участь у конкурсі, не було у тексті гімну СРСР жодної згадки ні про Росію, ні про “Великий російський народ”. Натомість він застосував словосполучення “Великий радянський народ”. Рильський, мабуть, не випадково ввів до свого тексту поряд із обов’язковою темою уславлення вождів переспіви про волю народів з Шевченківського “Заповіту”:

В семье мы великой, и вольной, и новой // И дружбы сияет звезда
Как Ленина слово, как Сталина слово, // Как воля народа, всегда!⁶⁶⁶

За результатами закритого конкурсу, переможцем було визнано гімн “Союз нерушимый республик свободных” (поети С. Михалков і Г. Ель-Регістан) на мелодію написаного ще у 1939 році композитором О. Александровим “Гімну партії більшовиків”.

Рішення конкурсної комісії було фактично визначене зауваженням Й. Сталіна, який на завершальному етапі конкурсу зазначив: “Краще всіх звучить поки музика Шостаковича й Хачатуряна, проте на всяк випадок слід мати на увазі і вже відому музику Александрова до “Гімна партії більшовиків”. Куплети нового тексту добре накладаються на цю мелодію. Можливо, доведеться звернутися до цієї музики”⁶⁶⁷.

Чим же привабив Сталіна цей гімн?

Зазначимо, що хоча в СРСР досі не було державного гімну, урочисті пісні гімничного типу, в яких уславлювалися партія, армія, герої, більшовицькі символи тощо, були в радянській країні найулюбленішим жанром. Композитор Александров вважався батьком гімнотворення. Він мав у своєму доробку такі пісні, як “Святий ленінський прапор”, “Кантата про Сталіна”, “Пісня про Сталіна”, “Пісня про Кліма Ворошилова”, “Гімн партії більшовиків”⁶⁶⁸. Отож не було випадковим, що не мелодійна музика Д. Шостаковича, а урочиста, помпезна, важковагова музика Александрова була обрана вождем за візитівку та символ створеної ним імперії.

Важче на перший погляд зрозуміти, як у змаганні між найкращими радянськими поетами перемогу отримали два пересічні літератори — 30-річний дитячий поет майор С. Михалков і 42-річний військовий журналіст капітан Г. Ель-Регістан, які спочатку навіть не були запрошені до конкурсу.

Таємниця “доброго накладання” куплетів на музику полягала в тому, що автори від початку своєї роботи взяли за основу мелодику улюбленого Сталіним “Гімну партії більшовиків”⁶⁶⁹.

Впадає також у очі і смислова схожість між цими двома гімнами.

Гімн партії більшовиків: “Дорогу к коммуне наметил нам Ленин // И Сталин великий по ней нас ведет”.

Гімн СРСР: “И Ленин великий нам путь озарил // Нас вырастил Сталин — на верность народу... Знамя советское, знамя народное // Пусть от победы к победе ведет”.

Якщо “Гімн партії більшовиків” був гімном боротьби із внутрішніми ворогами (“Изменников подлых гнилую породу // Ты грозно сметаешь с пути своего”), гімн СРСР став гімном боротьби з ворогами зовнішніми — “Захватчиков подлых с дороги сметем”.

Крім того, цей текст вигравав і через те, що творчий дует, взявши за відправну ідею єднання усіх націй і народностей довкола російського народу (як потім згадували — з директивного листа Головного Політуправління РСЧА), зробив його, як зазначав Сталін, політично влучним і “дохідливим”⁶⁷⁰. Якщо додати до всього вищесказаного ще й “інтернаціональний склад” авторів — росіянина і вірменина, то стає цілком зрозумілою причина їхнього успіху.

Додамо, що Сталін не лише особисто опікувався роботою мало-відомих авторів, але й підказував їм ідеї (наприклад, про потребу додати третій куплет про роль Червоної армії) та активно редагував тексти, відточуючи потрібне політичне значення⁶⁷¹.

14 грудня 1943 р. постановою ЦК ВКП(б) “Про гімн Союзу Радянських Соціалістичних Республік” було вирішено прийняти замість Інтернаціоналу новий Державний гімн СРСР, затвердити слова гімну та доручити Президії Верховної Ради СРСР у двотижневий строк організувати переклад нового тексту державного гімну на мови народів СРСР тощо⁶⁷².

Україна першою серед союзних республік здійснила цей переклад. Уже в січні 1944 р. Микола Бажан за участі групи українських діячів культури (поета Т. Масенка, письменників Л. Новиченка, Ю. Яновського, А. Головка, П. Панча, народного артиста М. Крушельницького, диригента О. Сороки, журналіста Л. Паламарчука, заслуженого діяча мистецтв УРСР А. Пашенка) зробив переклад нового тексту гімну СРСР українською мовою.

Наприкінці січня 1944 р. М. Хрущов доповів Сталіну про те, що гімн “Союзом незламним республіки вільні” було прослухано в Харко-

ві й Києві у виконанні українських хорів, і він дістав позитивні оцінки музичних виконавців і партійного керівництва⁶⁷³.

Переклад Державного гімну мовами народів СРСР в цілому було виконано в строк, хоча й не обійшлося без недоліків. Критиці, зокрема, були піддані ряд невдалих перекладів. Так, наприклад, у молдавському варіанті фразу “и Ленин великий нам путь озарил” було перекладено як “и Ленин тропинки нам озарил”⁶⁷⁴.

Хоча український переклад влада оцінила позитивно, несподівано ідеологічні хиби в ньому виявив сільський учитель Плаксін з Білоцерківського району. На початку грудня 1944 р. він надіслав листа до редакції газети “Правда”, в якому ретельно проаналізував усі припущені, на його погляд, хиби. Плаксін передусім наполягав на тому, що в українському перекладі гімну було невірнo висвітлено роль Великої Русі. “Ця ідея є початком, що об’єднує і згуртовує, цементуючою для союзу ідеєю”, — пояснював ідеологічно пильний вчитель, однак її було викривлено в українському перекладі, що докорінно змінило головний сенс російського тексту, позаяк акцент з Великої Русі, яка “Союз нерушимый республик свободных // Сплотила навеки”, тут було зміщено у бік союзу — “Союзом незламним республики вільні // Навік об’єднала Великая Русь”⁶⁷⁵.

Критику знизу було проігноровано, а листа Плаксіна відклали у довгу шухляду. Однак, повертаючись до цього доволі показового моменту, слід зазначити, що пильний вчитель дійсно мав рацію: навряд чи висококваліфіковані українські перекладачі несвідомо змінили акценти.

Пояснюючи населенню сенс прийняття нового гімну, газета “Правда” зазначала, що “теперішній державний гімн Радянського Союзу “Інтернаціонал” за своїм змістом не відбиває докорінних змін, які відбулися в нашій країні внаслідок перемоги Радянського устрою, та не відбиває соціалістичної сутності радянської держави”⁶⁷⁶. Однак саме слово “соціалізм” не згадувалося в тексті гімну жодного разу, а слово “радянський” подавалося лише у приспіві як визначення знамені: “знамя советское, знамя народное”. Як справедливо відзначив італійський історик Д. Боффа, текст цього гімну став “першим відвертим проявом російського націоналізму, як майже природного продовження великого патріотизму військового часу”⁶⁷⁷. До цього можна додати, що це був також гімн Сталіну, який уособив у собі в роки війни як ідею держави, так і ідею нації.

Проти ночі на 1 січня 1944 року гімн уперше було виконано по Всесоюзному радіо. Січневий (1944 р.) пленум ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про те, щоб Гімн “Інтернаціонал” зберегти як гімн ВКП(б). Указом Президії Верховної Ради СРСР новий Державний гімн Радянського Союзу затверджувався з 15 березня 1944 р. для повсюдного виконання.

Ідея щодо творення Державного гімну УРСР була висловлена М. Хрущовим під час визволення Києва⁶⁷⁸. Але Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про державні гімни радянських республік”, згідно з яким всі союзні республіки дістали розпорядження утворити свій власний державний гімн, було видано 3 лютого 1944 р.⁶⁷⁹, після того, як 1 лютого цього ж року X сесія Верховної Ради СРСР затвердила закони про розширення прав союзних республік у сфері оборони й зовнішніх зносин. (Див. про це нижче у розділі Конституційні перетворення 1944 р.: український вимір).

Навесні 1944 р. було призначено Комісію для створення проекту державного гімну УРСР, яку очолив заввідділом агітації і пропаганди ЦК КП(б)У К. Литвин. До конкурсу, що мав проводитися з цього приводу, було залучено кілька десятків найкращих українських поетів і композиторів.

Цей захід, звісна річ, не міг не викликати піднесення серед діячів української інтелігенції. Чимало текстів гімну з числа поданих на конкурс оспівували державність України, об’єднання її етнічних земель, красу рідної землі, славний історичний шлях, національних героїв тощо.

“Ростем з народної криниці // В сторіччях чистої до дна //
Кармелюка і Кобилиці, // Хмельницького і Богуна”⁶⁸⁰, — так підкреслював народницький дух українських витоків один з авторів.

Не уникали поети обігравати в своїх текстах національного гімну войовничий і вільнолюбний козацький дух: “В когортах Богдана за вольною волю, // Як море, вставала чубата Січ”⁶⁸¹. Чи у такий штиб: “Була ти в ярмі, наша нене кохана, // Здавалось, так буде віки. // Та встали на поклик орлиний Богдана // Козацької слави полки”⁶⁸².

Оспівуючи красу рідного краю, митці не скупилися на яскраві образи українського фольклору: “Мов квітка червона в зеленому листі // Мов в низці коралів чудова перлина”⁶⁸³. Називали Україну “маковим цвітом”, бажали їй віки квітчатися “барвінками слави” і т. ін.⁶⁸⁴ Не було забуто й такий виразний символ України, як калина: “Од краю до краю — до моря — Дунаю, // На кручах привільних Дніпра і Дністра, // Як в лузі калина, // Цвіте Україна, // Радянських республік сестра”⁶⁸⁵.

Цікаво відзначити, що тексти варіантів гімну були також просякнуті характерними переспівами тем і образів з українського національного гімну, подекуди — певним внутрішнім діалогом з ним. Скажімо, замість песимістично-обнадійливого “Ще не вмерла Україна” пропонувалася нова життєстверджуюча формула “Живи, Україно, радянська державо, // Живи, Україно, на віки віків”. А ось омріяна українцями соборність “Від Сяну до Дону” подавалася в деяких текстах, як вже цілком реалізована справа: “Збулася, ще предками мрія плекана //

Існує держава без чвар і незгод // У дружню сім'ю от Дінця і до Сяна //
Навіки з'єднався український народ”⁶⁸⁶.

Як це робилося і в національному гімні, поети часто згадували в своїх віршах такі старі й нові українські етнічно-географічні символи, як річки Дніпро, Дунай, гори Карпати, землі Волинь, Донбас тощо.

Даниною щойно проголошеної обіцянки щодо створення республіканських збройних формувань стала поява у текстах образу українського війська:

Славлю військо України, // Оборонця її прав,
Оборонця прав Союзу, // Всіх надбань, що Жовтень дав⁶⁸⁷.

Чи таким чином: “Гнобителі, знайте: пощади не буде!” // Українське військо з військами Русі

Загарбників громить й громитиме всюди, // За щастя народів радянських усіх⁶⁸⁸.

Проте ця національна тематика не стала домінуючою при створенні українського державного гімну, про що подбав головний літературний і ідеологічний редактор текстів К. Литвин.

“Не варто говорити “мати — Вкраїно”. Тут це недоречно”, — значав він в одному випадку⁶⁸⁹. “Священна” Україна не кажуть”, — стверджував він в іншому, мабуть, маючи на увазі, що священною може бути лише Русь.

Проте невірно було б стверджувати, що роль Литвина полягала лише у тому, щоб не пропустити виявів українських сантиментів (в одному випадку він навіть критикував автора за те, що “замало національного українського”⁶⁹⁰). Його головне завдання полягало в іншому — простежити за вірним ідеологічним відбиттям основних тем.

А такими темами для українського гімну мали стати не стільки любов до України, її культури, історії, скільки любов до великого старшого брата Росії, Москви, більшовицьких вождів, тобто всіх тих, кому українці мали дякувати за допомогу у творенні своєї державності та возз'єднанні їхніх етнічних земель. І, добре відчуючи кон'юнктуру часу, українські поети видавали на-гора такі шедеври: “Росія — це наша свобода і слава, // Народ возз'єднала — і край наш розцвів”⁶⁹¹. Поети закликали українців “жити під сонцем Кремля із Москви”⁶⁹², “йти по дорозі волі, під зорями дружби — зірками Москви”⁶⁹³, славити “в серці України Великого друга — нашого руського брата”⁶⁹⁴ тощо.

Як нерозривні розглядалися подекуди теми любові до вождів і любові до Москви: “Зоря нам червона горить на Кремлі // Це Сталін підніс п'ятикутню”⁶⁹⁵, “Два сонця у тебе — одно у Кремлі, а інше в блакиті горить”.

Політ творчої фантазії конкурсантів, здавалося, не знав меж. Хтось назвав Сталіна і Леніна “братами України”, а Русь — її “посаженою матір'ю”. У звичному вже комуністично-націоналістичному

стилі в текстах поєднувалися російські й українські націоналістичні герої з більшовицькими вождями: “Нащадків Суворова, плем’я Шевченка — Ленін і Сталін на вічність з’єднав. // Нащадкам Хмельницького, дітям Шевченка Ленін і Сталін вітчизну віддав”⁶⁹⁶.

Після ретельної відбірки у другий тур конкурсу вийшло кілька десятків віршів, проте остаточно текст державного гімну УРСР під час війни так і не був прийнятий. Тільки у 1949 р. його було остаточно затверджено. Авторами слів стали П. Тичина і М. Бажан, музики — авторський колектив під керівництвом А. Лебеденця. Тоді ж затвердили нові республіканські прапор і герб.

Слід зазначити, що в тексті українського державного гімну, крім фрази “Живи, Україно, прекрасна і сильна”, власне, не було нічого українського. Гімн вихваляв і славив СРСР, Леніна, Жовтень, комунізм, комуністичну партію і, звісна річ, старшого брата — російський народ: “Нам завжди у битвах за долю народу // Був другом і братом російський народ”. Цікаво, що любов до Росії мала символізувати також і синьо-лазурова смуга на українському прапорі⁶⁹⁷.

До речі, сама РРФСР так і не створила власного державного гімну (хоча за конституцією мала це зробити), як і не було утворено Наркомату закордонних справ Російської Федерації. Проте це аж ніяк не свідчило про “національну дискримінацію” росіян, скоріше цим самим ще раз наголошувалася реальна тотожність РРФСР і СРСР.

Навряд чи хоч в одному з державних гімнів країн світу варто було шукати вияв національного патріотизму через демонстрацію любові до іншого народу, і це викликає роздуми про такий історичний феномен українства, як малоросійство. Чи варто так характеризувати національну ідентичність української еліти за часів війни? Що тут було щирою подякою братньому народу, а що нав’язано пануючою ідеологією? Відповідь на ці питання пояснює певною мірою і феномен українського радянського патріотизму.

Як вже про це йшлося вище, великоросійська пропаганда набула в Радянському Союзі за часів війни панівного і навіть ритуального значення. Без славослов’я на честь “великого російського народу, старшого брата народів СРСР” не обходилося жодного політичного заходу, жодного мітингу, жодної відповідної публікації. Партійні ідеологи постійно пильнували за тим, щоб ця залізобетонна формула не випала з жодного виступу, не вислизала з текстів і т. ін., привчаючи до обов’язковості її повсякденного вживання. Наприклад, при аналізі української преси увагу заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б)У Шуйського привернула невдала фраза з “Советской Украины” від 16—21 квітня 1942 р., в якій стверджувалося, що “українці на фронті виконують найтяжчу і найпочеснішу частку

нашого загального завдання”. Парти́йний чиновник не тільки скритикував цей вислів за “надмірне підкреслення особливої ролі українців на фронтах вітчизняної війни”, але й вказав на відсутність згадки про допомогу інших народів і “передовсім російського народу”⁶⁹⁸.

Можна констатувати, що ця насаджувана з кінця 30-х років ідея остаточно перетворилась у роки війни на центральну в радянській національній політиці, визначивши в ній специфічну ієрархію народів. Показовий приклад, коли після мітингу, що відбувся у Києві 29 листопада 1943, з приводу визволення міста від німецьких загарбників, його учасники направили Г. Александрову текст прийнятого ними послання російському народу для узгодження, той заборонив його до друку, позаяк український і російський народи там були названі рівними(!). На думку партійного ідеолога, це було невірним, адже “всім відомо, — підкреслював він, — що російський народ є старшим братом в сім’ї народів СРСР”, звісно, старший не може бути рівним⁶⁹⁹.

Після такого зауваження московського бонзи українські партократи стали “дути на воду”. К. Литвин звернув увагу на фразу в тексті одного з запропонованих на конкурс гімнів: “В братерській єдності слов’ян // Наш перший брат — народ Росії” — і виправив на полях: “Не перший, а старший брат”⁷⁰⁰. У 1951 р. В. Сосюра був підданий нищівній критиці газетою “Правда” за вірш “Любіть Україну”, уявний гріх якого полягав передусім не в занадто великій любові поета до України, а в тому, що він недостатньо подякував у ньому “старшому братові”⁷⁰¹.

Відтак, формування українського радянського патріотизму постійно відбувалося в межах прокрустового ложа концепції “великого російського народу”. З огляду на це він весь час виходив якимось урізаним, неповноцінним, меншовартісним, “малоросійським”. Але для української творчої еліти таке “малоросійство” не було добровільно обраною формою патріотизму на кшталт, скажімо, Кочубея чи зрусифікованої української шляхти, яка робила свій вибір на користь інтеграції до російського дворянства. За умов існування української радянської державності це виглядало, як примусово нав’язане малоросійство.

Саме тут посідало корінне протиріччя між українською партократією і представниками творчої еліти. Перші фактично виступали у ролі церберів Москви, оберігаючи від “націоналістичних викривлень” “лінію партії”, тоді як інші, перманентно стикаючись з невідповідністю проголошеної партією політики інтернаціоналізму з русифікацією, мали можливість на власному досвіді засвідчитись, що ця лінія давно вже втратила свою “прямість”.

Не в змозі висловити своє незадоволення великоросійською домінацією відверто, українська творча еліта робила це еківоками, шля-

хом наведення певних історичних паралелей і т. ін. Наведемо ще один приклад. У 1943 р., у самий пік “сталінської маленької націоналістичної оргії”, в першому числі наукових записок Інституту мови й літератури була надрукована стаття П. Тичини “Патріотизм у творчості Мажита Гафурі”. На перший погляд, звернення до аналізу поезії класика башкирської і татарської літератури у виданому в Уфі часописі виглядало цілком природним. Водночас ця тема дала можливість П. Тичині висловити близькі українській творчій еліті думки про роль і місце національної інтелігенції в суспільстві як носіїв і творців ідеї не лише соціального, але й національного звільнення. Тим більш актуальною для українців була ця проблема в умовах зростання в радянській пропаганді російського націоналізму. Тичина дозволив собі нагадати в статті про політику русифікації — про “смугу осілости” для євреїв, про “втвкмачення” татарам і башкирам з боку царського уряду того, що вони не є татари й башкири⁷⁰². На фоні реабілітації в радянській пропаганді та підняття на щит загарбницької політики царизму певним дисонансом звучала й наведена поетом у статті цитата шовіністичної заяви міністра закордонних справ царської Росії Лобанова-Ростовського: “Нам потрібна Вірменія, проте без вірмен”⁷⁰³.

Як йшлося вище, ще відвертіше українська позиція протидії “малоросійству” була викладена М. Рильським у його московській доповіді “Київ в історії України”. В цій доповіді опосередковано містилась критика влади за занедбання нею питань вивчення української національної історії і культури та виховання патріотизму.

З поверненням в Україну деякі представники творчої інтелігенції почали публічно висловлювати своє критичне ставлення до довоєнної системи патріотичного виховання. Партії дорікали за те, що вона не виховувала до війни людей у патріотичному дусі чи виховувала їх інакше, не так, як треба, логічним наслідком чого стало масове дезертирство та колаборація українського населення з окупантами.

“Пригадайте, — відзначив у своєму виступі на IX пленумі правління Спілки радянських письменників СРСР Петро Панч, — чи давно ми почали виховувати молодь у справжньому патріотичному дусі. Щоб любити батьківщину, треба знати її не за підручником, а за художніми образами. Історичні ж романи почали з’являтися лише за декілька років перед війною, та й то письменники настільки передали куті меду, що історичних героїв XVII сторіччя не відрізниш від секретарів міськкомів чи голів профспілок, і вийшло, як у того бурсака: “Суп суцільна гидота, та й того мало”⁷⁰⁴.

У своєму виступі П. Панч прямо вказав на те, що співробітництво з ворогом частини українського населення є прямим наслідком недо-

статнього патріотичного виховання, і, зрозуміло, провину за це Панч покладав не стільки на письменників, скільки на партократів.

Однак справжню бомбу підклав владі своєю кіноповістю “Україна в огні” О. Довженко. Цей твір став певним узагальненням митцем грікого українського досвіду війни, на сторінках його відбилися магістральні напрямки роздумів, що хвилювали кіномитця впродовж війни. “Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо”, — ці “несвоєчасні думки”⁷⁰⁵ О. Довженко насмілився з потаємних щоденників винести на загальний огляд.

Червоною ниткою через щоденники й твір письменника проходила думка про те, що основною причиною того жахливого стану, в який потрапив український народ (поразка на початку війни, окупація. — *Авт.*), є відсутність патріотизму, національної гідності й національної свідомості, що викликане “невірним вихованням партією народу до війни”. Більше того, Довженко вважав, що саме “хибне виховання є основним фактором зрадництва і запроданства”⁷⁰⁶.

У чому ж полягала, на думку мислителя, ця хиба? Царська армія, вважав він, билася краще за Червону, там краща була дисципліна, вучка, адже там “було щось вічне, високе, всім дороге. Билися за бога і за матінку Росію. Зараз бога нема. Росія класова”⁷⁰⁷.

Замість класової боротьби, вважає Довженко, треба було вчити народ своїй історії та мові. “Незнання історії, незнання мови є неповноцінність державна”, — наголошує він і знову повертається до цієї думки у щоденнику. “Їх не вчили Батьківщині, їх вчили класовій ворожнечі й класовій боротьбі, їх не вчили історії. Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців”⁷⁰⁸. “Заговорили про словник український і про історію, — записав він у щоденнику 13.04.1942 р. — Боже ж ти мій! Двадцять п’ять років немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і в ім’я чого? Країна виховання безбатченків! Безбатченків без роду і племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас?”⁷⁰⁹.

Саме ці думки О. Довженко доволі виразно провів в кіноповісті, зазначаючи, що “ми виявилися слабшими за німців передусім через те, що виховували свій народ у дусі класової боротьби. Вчили не батьківщині, а класам”. “Попривикали до класової боротьби, мов п’яниці до самогону, — говорить головний герой “України в огні” Запорожець. — Ой доведе вона вас до погибелі”. “Я не знаю ніякої класової боротьби, знати не хочу. Це уявлення треба випалювати печеним залізом”⁷¹⁰.

Цікаво, що в кіноповісті ці вистраждані Довженком думки висловлює ворог. “Ти знаєш, вони не вивчають історію, — каже німецький офіцер. — Дивно. Вони вже 25 років живуть запереченням бога, власності, сім’ї, дружби. У них від слова “нація” лишився лише приймен-

ник. У них нема вічних істин. Тому серед них так багато зрадників”⁷¹¹.

Не лише незнання історії та мови, не лише класова ідеологія, але й, за Довженком, виходило так, що сама реальна радянська політика посприяла занепаду морального стану. На це також звернули увагу партійні ідеологи. “Він зображує справу так, — зазначається у партійному документі, — немов би колгоспний устрій убив у людях людську гідність і почуття національної гордості, послабив силу і стійкість радянського народу”⁷¹².

Безумовно, в своїх роздумах Довженко вочевидь припускався певного романтизму й наївної ідеалізації щодо партії. Йому здавалося, що він критикує не ідею, не партію, не вождів, а лише окремих малокультурних партократів — суржиків від влади. Він вірив у існування ленінського справжнього більшовизму, у велич і правоту Сталіна, у мудрість Хрущова. Він вірив, що проблема лише в тому, що цих вождів оточують погані виконавці — підлота та нездари, які пролізли до лав партії”⁷¹³.

Однак, по суті, безпартійний комуніст О. Довженко, критикуючи владу з середини, був для неї більш небезпечним за багатьох “буржуазних націоналістів”. Висновок, зроблений партійними експертами після ознайомлення з його кіноповістю, був нищівний: “Україна в огні”, — зазначалося в документі з красномовною назвою «Про антиленінські помилки і націоналістичні збочення в кіноповісті Довженка “Україна в огні”, є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії і інтересам українського і всього радянського народу»⁷¹⁴.

26 листопада 1943 р. Довженко довідався про тяжку новину: його повість “Україна в огні” не сподобалася Сталіну, і той заборонив її до друку і для кінопостановки”⁷¹⁵.

На прийомі у Сталіна, що відбувся 30 (чи 31) січня 1944 р. у Кремлі, Довженка, за його власним висловом, “розрубали на куски”⁷¹⁶. І почалося...

Спочатку на IX пленумі правління письменників СРСР начальник управління агітації і пропаганди ЦК ВКП (б) Г. Александров наголосив на тому, що він не хоче розглядати твір Довженка як твір радянської літератури. “Це виключення”, — констатував він”⁷¹⁷. Естафету шельмування митця підхопили в Києві. В березні 1944 року на нараді в ЦК КП(б)У завідуючий відділом пропаганди й агітації К. Литвин охарактеризував книгу Довженка як “націоналістичну”, як “вилазку проти партії”⁷¹⁸.

На вищезгаданій нараді дісталася і П. Панчу, якого Литвин критикував за “пошлу аналогію” секретарів міськкомів з історичними героями. Він також заперечив закид письменника про погане патріотичне виховання українського населення в передвоєнні часи, використавши при цьому “залізні аргументи” комуністів. “Ленін—Сталін, —

наголосив Литвин, — неодноразово вказували на те, що кожна письменна людина має знати історію і тим більше історію свого народу. Проте для нас є головним — це вчення нашої партії, і нашому агітаторові з цим вченням треба йти в маси”⁷¹⁹.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що, попри все, й інтелігенція, і партократія, хоча й у різний штиб, але разом творили новий тип української радянської ідентичності — українського радянського патріотизму. Культурницький, етнічний націоналізм творчої еліти і державницький “громадянський” націоналізм партократії на загал доповнювали один одного, адже по суті обидва формували українську ідентичність через визнання української державності, її етнічних кордонів, власної культури й історії, хоча і в межах єдиної великої батьківщини. Що дійсно їх кардинально роз’єднувало, це ставлення до російської культурно-політичної домінації, головним провідником якої в Україні виступала КП(б)У. Ця культурна домінація нав’язувалася через ідею “великого російського народу — старшого брата народів СРСР” і, як ми могли засвідчитися, щоразу вступала у протиріччя з тими моделями історії, мови, культурних традицій тощо, які творили українська творча інтелігенція. Вторинність українського радянського патріотизму витікала передовсім із первинності в СРСР російського націоналізму, який навіть припинив на час прикриватися інтернаціоналістичними гаслами. За таких умов тандем творчої інтелігенції та партократів не міг бути міцним і час від часу давав збої. Останні не стільки творили модель патріотизму, скільки стежили за політичною і ідеологічною лояльністю творчої інтелігенції, яку надто небезпечно “заносило”. Сам М. Хрущов займав тут специфічну позицію: він виступав ініціатором і натхненником творення українського радянського патріотизму і водночас був головним цензором, який “здавав” та віддавав на розправу будь-кого з свого найближчого оточення, як тільки справа ставала небезпечною для нього особисто.